

Nr 1-2 1993

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1-2 1993 Årg. 14

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund

Biträdande redaktör: Marianne Nejati

Medredaktör för detta nummer: Tuuli Forsgren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius,
Dan Bäcklund, Tuuli Forsgren, Roger Kvist och Mats Rolén

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund
Stationsgatan 3
913 31 Holmsund

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 100 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05-6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna i Kungälv AB, 1993
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1993

ÅSA KARLSSON

Kvinnor i Gävle rådstugurätt på 1630-talet

Kvinnors agerande i civilmål

I oktober 1632 kom Jacob Persson till rådstugan i Gävle.¹ Han kärade mot Kirstin, hustru till Hindrik Hansson, och anklagade henne för att hon skulle ha tagit hans häst. Jacob Persson berättade att han hade släppt ut sin häst på bete på pingstdagen och på morgonen dagen efter hade den försvunnit. En lång tid därefter hade två köpsvenner, Hans Johansson och Gullack Andersson, mött hustru Kirstin när hon kom hemridandes från Torsåker — på Jacob Perssons häst. De hade berättat detta för Jacob som i sin tur hade frågat Kirstin hur hon hade fått hästen. Då hade Kirstin använt "slemma och elacka ord" och kallat Jacob för *prackare* ('bedragare', 'skojare'). Detta intygade Daniel Jacobsson att han hade hört.

Kirstin hade en annan förklaring till det som hade hänt. Hon berättade för rätten att hon under pingsten hade låtit sko sin häst och satt in den i stallet. Men sedan hade tydligen stallporten gått upp och hästen rymt. Då hade Kirstin sänt ut folk för att leta efter hästen och på en äng hade de funnit en häst som liknade Kirstins. Hon hade tagit hästen och ridit till Uppsala och tillbaka och sedan till Torsåker. Där hade hon träffat sin man Hindrik, som

hade sagt att det var fel häst och att den inte var hans.

Herr Joen, som var lärare och inneboende hos Kirstin, vittnade om att han inte hade kunnat tro annat än att det var samma häst som han hade sett hos sin värdinna under två års tid, eftersom manen var avklippt.

Rättens dom blev, att eftersom man inte kunde anta att Kirstin av fri vilja, utan av missförstånd, hade tagit Jacob Perssons häst, skulle hon ge honom 15 daler i förlikning.

Under samma år var hustru Kirstin även inblandad i en tvist med en piga. Den ogifta pigan Brita Matsdotter kärade emot hustru Kirstin om ett bälte och en sked. Brita berättade att det kommit en guldsmed till staden och denne bodde hos Hindrik Hansson. Hon hade levererat silver till smeden, som skulle tillverka ett bälte och en sked av silvret. Efter en tid blev smeden sjuk varvid pigan gått till honom och krävt att få tillbaka silvret. Han var inte färdig med arbetet och hade då bett sin värdinna, hustru Kirstin, att hon skulle se till att arbetet färdigställdes av en annan smed. Kirstin hade lovat se till detta och bett Brita ge sig till tåls och vänta tills arbetet blev klart. Därefter skulle hon leverera det till Brita.

Som bevis för sin berättelse inlade pigan Brita en vittnesskrift i rätten, där två män med sina bomärken hade intygat att de varit närvarande och hört vad som försiggått. Skriften räckte inte som bevis, utan rätten pålade Brita att ta med sig ett av vittnena, Nils Olson, till rätten, eftersom man ville att han skulle avlägga ed om det han hört och skrivit. Först därefter sade sig rätten vara villig att avge en dom. Målet avslutades med att hustru Kirstin förklarade, att om Nils kunde avge sin ed, skulle hon gärna lämna igen silvret.

Vid nästa rådstuga gick rätten emot hustru Kirstin och

gav pigan Brita rätt. Här inlade Kirstin den nu döde smedens bok och Nils Olson avlade sin ed. Rättens dom blev att Kirstin skulle ge tillbaka 1 1/2 lod förgyllt silver till Brita.

Brita var den enda ogifta kvinnan som självständigt kärade i ett civilmål i Gävle under 1630-talet. Hustru Kirstin agerade också självständigt i rätten, men hon var inte den enda hustrun som gjorde det. Vi får veta att hennes make befann sig i Torsåker och att hon tycks ha drivit någon form av pensionatsverksamhet. Rätten trodde på henne. För en nutida betraktare dyker misstanken upp att hon inte talade sanning, åtminstone i fallet med hästen. Hon borde ha sett skillnad mellan sin egen häst och en annans, särskilt som hon red den till Uppsala. Rätten kunde kanske ha ansett att hon hade stulit hästen, men i stället blev det en civil uppgörelse och förlikning. En möjlig förklaring kan vara att man såg mycket allvarligt på stöld under den här tiden och kanske ledde den svandandes sociala ställning till att brottsligt beteende blev något annat i rätten. Genom domboksmaterialet får vi dock veta ganska lite om hustru Kirstins sociala ställning.

Ovanstående mål är exempel på de civila tvister som förekom i Gävle rådstugurätt under 1630-talet. Målen finns bevarade i den s.k. domboken. Domböcker finns bevarade från 1600-talet och framåt i två exemplar; det ena, den s.k. renoverade domboken, skulle sändas in till Svea hovrätt. Inrättande av hovrätter var ett led i statsmaktens strävan att stärka sin makt och få kontroll över befolkningen. Kvinnorna i Gävle förekom både i brottmål och i civilmål; enligt lagen hade kvinnor dock inte samma rättigheter som män när det gällde ekonomin. Det var vanligast att männen tvistade i civilmål.

Ogifta kvinnor begränsades av lagen på flera sätt. De

kunde t.ex. inte själva välja sin blivande make, utan detta var giftomannens uppgift. Giftomannen var enligt stadslagen kvinnans far och mor eller, om de var döda, nära släktingar. Giftermålet hade stor betydelse, eftersom egendom då fördes över från kvinnans far eller förmyndare till den nye maken. Vuxna ogifta kvinnor fick inte heller ta del av sitt arv förrän de gift sig. Deras egendom skulle enligt lagen kontrolleras och förvaltas antingen av fadern eller av en förmyndare.²

Med lagstiftningens begränsningar som bakgrund är det kanske inte så konstigt att pigan Brita var den enda ogifta kvinnan som agerade självständigt i ett civilmål vid denna tid. En annan ogift kvinna begärde i april 1638 att få bli utlöst och ta del av sitt arv efter sin styvfar. Hon företrädde dock av en man. Han kan eventuellt ha varit hennes förmyndare, men av ordalydelsen att döma var det faktiskt hon som skulle få behålla de pengar hon redan hade fått samt få mer pengar av sin styvfar för att bli fullkomligt utlöst.

Ogifta kvinnor förekom dock självständigt som käreande och svarande vid andra typer av mål; vid våldsbrott, ärekränkingsmål och sexualbrott.

Gifta kvinnor var enligt lagstiftningen under sin mans målsmanskap. Mannen hade normalt förvaltningsrätten över boet och skulle söka och svara för sin hustru. I staden fördelades arvet lika mellan söner och döttrar, men på landet ärvde döttrarna 1/3 och sönerna 2/3. Ägoförhållandena inom äktenskapet skilde sig också mellan land och stad; på landet räknades inte arvejorden in i gif torätten, utan bara ärvt lösöre och förvärvad egendom, i staden var all egendom gemensam, såväl ärvd som förvärvad.³

Dessa förhållanden kommer också tydligt fram vid

arvstvisterna i Gävle. Här betraktade maken sin hustrus arv som sin egendom och det var han som förde talan mot sina svärföräldrar eller svågrar. Svärsonen kårade för sin arvsrätt. Denna kontroll över hustruns egendom gjorde att mannen kunde låna pengar mot att sätta hustruns egendom i pant. Hans Olsson var t.ex. skyldig 74 daler och hade som säkerhet satt alla jordlotter han ärvt efter sin svärmor. Det finns inga exempel från den här perioden på att hustrun eller hennes släkt gav eller behövde ge tillstånd till sådana ekonomiska transaktioner. Detta förhållande måste ha haft stor betydelse för hustruns ekonomiska förhållanden när hon blev änka; se vidare diskussionen nedan.

Men gifta kvinnor var inte helt omyndiga. Enligt lagstiftningen gavs hustrun utvidgade befogenheter om mannen var borta.⁴ Vid vissa tillfällen kunde gifta kvinnor i Gävle svara och kára för sig själva i rätten. De kunde även testamentera, betala skatter och böter, handla, pantsätta osv.

I domboken från Gävle finns exempel på inbördes testamente mellan makar. Enligt Gammal Håkon Olofsons och hans hustrus testamentesbrev skulle ingen av deras arvingar få ärva något förrän båda hade dött. Detta motiverades med att Håkon och hans hustru själva arbetat ihop och sparat till allt de ägde.

Vid ett tillfälle ser man att en hustru tilläts handla med jord. Beniamins hustru Dordi lät till försäljning uppbjuda ett jordstykke, som hon hade köpt. Dordi var en omgift änka, vilket skulle kunna förklara hennes självständiga handlande. Ännu ett exempel på en självständigt agerande hustru var hustru Malin Jöns Ingevalson. Hon tvistade med överstelöjtnant Gustaf Sabell om betalning för förtäring åt honom och hans folk.

Det var inte endast när männen var borta som hustrun kunde agera självständigt. I december 1637 upplästes ett brev från David Feiff i Stockholm. Feiff hade fordringar på Hans Mellis och krävde i brevet att Hans antingen skulle fängslas eller hans lösören utmätas. Rätten sände iväg byfogden Johan Mårtensson till Hans Mellis, som svarade att han skulle sända iväg sin hustru till Stockholm, där hon skulle göra upp affären och betala.

Här ser vi att hustrun med mannens tillskyndan kunde tillåtas ansvara för ekonomiska uppdrag. Det tycks ha funnits en osäkerhet om hustruns ekonomiska handlande skulle gälla. Därför kom exempelvis Daniel Olsson till rätten och frågade Jöns Ingevalson om han hade något att anföra mot de räkningar som han, Daniel, hade gjort upp med sin matmoder Malin, Jöns hustru.

Änkorna förestod själva sitt hushåll och hade därmed störst möjlighet att handla självständigt. De förekom också mest frekvent av de kvinnor som kände och svarade i civilmål. I de flesta fall tvistade änkor med män, men även med andra kvinnor. Som vi sett hade maken förvaltningsrätt även över hustruns egendom och därför kom änkans ekonomiska status att bli beroende av de ekonomiska transaktioner hennes make hade gjort. Vid makens frånfälle skulle nämligen boet skiftas, skulder betalas och fordringar utkrävas.

De tvister som änkor i Gävle var inblandade i handlade vanligen om den döde makens skulder, som änkan fick svara för, eller om hans fordringar, som änkan krävde in. Det finns även exempel på änkans egna transaktioner.

I augusti 1632 begärde Hans Staffanssons fullmäktige från Lübeck att änkan Margareta Olof Persson skulle betala de 953 marker som maken var skyldig. Margareta lovade att betala 12 skeppund stångjärn och 100 daler.

Men änkan kunde inte alltid betala. I januari 1632 hänvisade änkan Elin Olof Gammals till sina små barn när hon avkrävdes 1 700 daler av Jacob Forbutz tjänare. Änkan kom inte undan skulden, men rätten övertalade tjänaren att hon skulle få betala skulden terminsvis.

I augusti 1631 inlade änkan Anna Bom en skrift i rätten, där borgmästare Hans Andersson bekände att han hade lånat 200 daler av hennes nu döde man. Enligt skriften skulle Hans betala 2 daler i månaden. Rättens dom blev att eftersom Anna hade fått stångjärn av Hans, var han nu skyldig henne 100 daler. Pengarna skulle betalas inom tjugo månader.

Änkor uppträdde dock inte enbart självständigt i rätten. Det finns exempel på svärsöner som kårade för sin svärmor, vilken var änka. Även andra män kunde företräda änkor. I de flesta fallen kan man dock tydligt utläsa att dessa män var fullmäktiga för änkan. Det förekom även att män företrädde av fullmäktiga.

Om änkan gifte om sig, företrädde hon oftast inte längre sig själv i rätten. Hon hade nu fallit in under ett nytt målsmansdöme och hennes nye make svarade och kårade för henne. Detta blir särskilt tydligt i förmyndartvister. Enligt lagstiftningen skulle det nämligen utses förmyndare till barn och ogifta döttrar om änkan gifte om sig. Förmyndarens främsta uppgift var att förvalta barnens arvegods efter fadern tills pojkarna blev myndiga och flickorna gifte sig.⁵ Vid förmyndartvisterna i Gävle kårade oftast förmyndarna mot änkans nye man, inte mot änkan själv. De ville t.ex. förhindra att fast gods såldes eller pantsattes, eller se till att bodelningen faktiskt skulle genomföras.

De uppgifter som kommer fram i protokollen ger naturligtvis inte hela bilden av kvinnors ekonomiska agerande

i vardagen. De ger dock kunskaper om kvinnors möjligheter att formellt och i offentligheten föra talan i ekonomiska frågor. Här ser vi att kvinnans möjligheter att agera var starkt beroende på om hon var ogift, gift eller änka. Enligt lagstiftningen hade den ogifta kvinnan minst befogenheter att råda över sin egendom. Hustrun hade utvidgade befogenheter att sköta ekonomin då mannen var bortrest. Änkan hade den starkaste juridiska ställningen. Lagstiftningen avspeglas i praxis i Gävle med en nästan total frånvaro av ogifta kvinnor, och med änkor som mest frekvent förekommande. Vid vissa tillfällen överskred hustrur lagens begränsningar. Maken betraktade hustruns arvegods som sitt och hans ekonomiska handlande hade stor betydelse för änkans ekonomiska status. Änkor, som inte gifte om sig, var hushållsföreståndare och hade därför möjligheter att agera i ekonomiska frågor. Deras rättigheter kan dock inte likställas med en mans. De hade inga politiska rättigheter och var t.ex. aldrig ledamöter i stadens styrelse.

Kvinnor och män i Gävle rådstugurätt 1632

Exemplen från domboken visar att kvinnor agerade i civilmål och kunde ingå juridiskt bindande avtal. De förekom även som kärke, svarande och som vittnen i andra typer av mål. I jämförelse med männen utgjorde de dock en minoritet. Under år 1632 förekom kvinnor som part i 20 mål av 80, dvs. i 25 % av målen. Om man ser till hur många kvinnor respektive män som var kärke och svarande, blir andelen ännu lägre. Männen deltog som part i målet i 117 fall (i sex av dessa företrädde de kvinnor) och kvinnorna i 24 fall. Här blir kvinnornas andel 17%.

De civila målen utgör den största andelen. Av samman-

lagt 44 civilmål var kvinnor part i tio, dvs. i ca 23% av målen. Dessutom företrädde två änkor av fullmäktiga och en svärmor av sin svärson. Sammanlagt var fyra änkor, två hustrur och en ogift kvinna käreande. Av de svarande var fyra änkor och två hustrur. De tvistade oftast med män, vid ett tillfälle tvistade dock två änkor och vid ett annat en ogift kvinna och en hustru.

Under detta år behandlades sex lägersmål. Vid fem av dessa förekom både män och kvinnor som svarande. Såråmålen var tre och i ett av dem var en änka käreande. Hon kärade mot sin styvsons hustru, som dock företrädde av sin make i rätten.

Det förekom sju förtalsmål och kvinnor var part i fyra av dem. Sammanlagt var fyra hustrur svarande och en änka käreande. En käreande hustru företrädde av maken. Ett mål med missfirmelse mot tjänsteman förekommer även. Här var två profosser (tjänstemän med polisiära uppgifter) käreande mot en make, vars hustru kallat dem *bödelsdrängar*.

Det fanns även mål där inga kvinnor förekom: ett skattemål, ett mål om båtsmansrote, tre stöldmål, ett nidingsverk och 13 svarlösen.

Utrymmet är här för litet för att samtliga typer av mål ska kunna redovisas, diskuteras och analyseras. Jag har endast velat visa hur kvinnor kunde agera inom de ramar som lagstiftningen tillät just när det gällde ekonomin. Nedan följer en annan typ av mål, där det inte var de materiella livsbetingelserna som skulle försvaras, utan hedern och äran.

Kvinnligt och manligt i rätten: förtal och ärekränkning

Förtals- och ärekränkningssmålen fyller en ganska stor del av domboken. Könsfördelningen bland de inblandade är relativt jämn, med viss övervikt för männen. Förtålet var ibland riktat mot någon av det egna könet, ibland mot det motsatta.

De ord som användes och som ansågs kränkande skilde sig inte särskilt mycket mellan kvinnor och män. I flera fall får man inte reda på vilka ord som använts. Det vanligaste förtalsordet om både män och kvinnor var dock *tjuv*. Som tidigare nämnts var synen på egendomsbrott mycket sträng vid den här tiden.

Ord som anspelar på sexualitet var ganska ovanliga. En änka hade kallats *hora* av en man, men han hävdade att han inte menat något med detta, utan att det berodde på att hon tidigare kallat honom *tjuv* och *skälm*. En änka hade skällts för *tjuv* och *hora* av en hustru. Balzar Smed kärade till en man som sagt att han "håller hus som ingen erlig man tilijka och eth horehus och tiuflefuerne".

En man som inte kunde komma ur ett envist rykte var Hans Honnom. I oktober 1635 besvärade han sig högeligen över ett skamligt rykte som en hustru och två ogifta kvinnor hade spridit ut om honom. En piga, som tjänat hos honom, var nu havande och befallningsmannen frågade henne vem fadern var. Hon svarade att han hette Hindrik men att hon inte visste efternamnet. Borgmästaren frågade henne om hon inte hade varit med Hans Honnom, men hon nekade hårt. Hon sattes i tjuvkällaren för att bekänna. I september ett år senare kände Honnom sig tydligen tvungen att gå till rätten och klaga på att pigan inte fullkomligt examinerats innan hon släpptes fri

och att han därför inte hade blivit fri från beskyllningar. Den 3 oktober 1636 behandlades ett förtalsmål mellan Honnom och en annan man. Honnom hade kallat den andre för bl.a. *tjuv* och själv kallats för bl.a. *hora*, "hor-karl som är bukebror med bölen". Den 13 januari 1637 besvärade sig Honnom åter om sitt rykte. En månad senare begärde han rättens resolution om sitt rykte och fick det. Därmed var hans heder återupprättad.

I maj 1635 kände Margareta Andersdotter mot Hans Andersson. Han skulle ha fört in henne i ett slemt och skamligt rykte att han belägrat henne. Hans inlade en skriftlig beskyllning som var så skamlig och ohövlighet att rättens ledamöter ansåg att den inte var värdig att läsas upp inför sittande rätt. Hans tillfrågades om hur han kunde bevisa sina beskyllningar. Han berättade att han gett Margareta ett snörband, en silvernål och ett par riggarstrumpor — i god tro och lovad. Men då hade stadens båtsman, Nils Erson, börjat fria till Margareta. När Hans fick veta detta, hade han sagt att han friat till henne och gett henne gåvor och innan dess besövit henne. Han ville bevisa detta genom att berätta att han legat ensam med henne i en stuga. Margareta bekände detta. Det hade skett på hennes svågers tillskyndan. För själva umgäng-
et tog hon dock Gud till vittne och svor att det var osant.

Mårten Larsson tillfrågades om han hade tillåtit detta och han svarade att eftersom både Margareta och Hans var hans släktingar genom ingifte, hade Hans ofta bett honom övertala Margareta. Hon hade svarat nej och sagt "Gud bevare mig från honom". Även Per Andersson, som var Hans Anderssons bror och Margaretas svåger, tillfrågades. Han sade sig inte veta något om detta och visste inte något annat än att det var gott med henne. Även grannarna och Margaretas tidigare arbetsgivare tillfråga-

des, samtliga gav henne lovord. Grannarna tillfrågades också om vem av dem, Margareta eller Hans, de ville fria med ed och de svarade att de ville fria henne. Hans ställde sig då upp och sade att han hade förmanat Nils Erson med orden "... om thu tageer henne skall antingen iagh slå tigh ihjäll ellr tu migh". Utöver detta drog Hans in ytterligare ett skäl och sade att Margareta hade gett honom sitt hår. Hon nekade till detta och svor och sade att "det du har fått, har du fått som en skälm och som en tjuv". Då tog Hans fram håret, som var litet och hoptovat. Margareta befalldes att ta det tillbaka, men då sade hon att "har du fått det som en tjuv, så behåll det". Dessutom drogs det fram bevis för att Hans hade använt en besvärjelse för att Margareta skulle bli kär i honom.

Rätten konstaterade att Hans velat äkta Margareta, men att han efter hennes trolovning med Nils Erson hade blivit hennes fiende. Rätten menade att man inte kunde binda henne vid Hans lösa ord. Därför fälldes Hans till 40 markers böter enligt 16 och 17 kapitlet i Konungabalken. Dessutom dömdes han för sin otuktiga skrivelse, sitt raseri och för att han ofta utan lov för stadens tjänare rest från staden till sex dagars fängelse "androm till warnagell".

Målets längd antyder att det var mycket viktigt för kvinnan att befria sig från sitt dåliga rykte. Flera vittnen inkallades. Kvinnan företrädde sig själv och trots att hon fått gåvor och övernattat i en stuga tillsammans med mannen blev hon trodd. Det verkar som om kvinnan självständigt kunde välja vem hon ville gifta sig med. Som vi ska se längre fram berodde detta antagligen på att hon var inflyttad till staden och saknade en förmyndare och giftoman som hon enligt lagen skulle ha.

Straffet för mannen var ovanligt högt för att vara ett

förtalsmål. Brottet är för övrigt det enda under 1630-talet där trolldom nämns. I domen lades dock ingen vikt vid detta och anklagelsen undersöktes inte närmare.

Mindre än ett år senare begärde Hans inför rätten att Nils måste fullkomna sitt äktenskap med Margareta som han hade påbörjat. Rätten konstaterade att det inte hade skett någon fullkomlig trolovning mellan Nils och Margareta. Dessutom hade Nils tagit tillbaka sina gåvor och frikämt Margareta från sig och låtit förlika sig. Därför kunde rätten inte göra annat än att — eftersom Margareta tidigare hade gjort sådana gruvliga eder inför rätten — hemställa till magister Hans att pålägga henne kyrkstraff "... androm till warnagel huad honom synes och kiörkioordningen medgifver". Vi får ingen förklaring till vad Margaretas gruvliga eder skulle ha bestått i.

Ännu ett år senare får vi en möjlig förklaring. En ogift "löös kona", Margareta Andersdotter "barnföd i Uma sochen i Österbotenn", hade blivit belägrad av den gifta köpmannen Hans Benich ifrån Lübeck. Enligt protokollet hade hon redan ett utomäktenskapligt barn med en båtsman. Denne var kanske Nils Ersson. Om det är samma Margareta hade hon sjunkit djupt på grund av sitt oäkta barn: från att ha varit en ogift kvinna om vilken alla bara kunde tala gott och som självständigt kunde välja trolod, till att kallas "löös kona". Horskottet sändes till hovrätten och vi vet ännu inte vilka straff Margareta och Hans Benich slutligen fick. Om vi skulle hitta Margareta längre fram i domboken, skulle det troligen vara i samband med en förvisning ur staden. Det skulle antagligen vara lönlöst att söka efter henne bland de människor som med rättens hjälp ville återupprätta sin heder och ära.

Förtalsmålen ger en bild av vilka egenskaper som ansågs vara icke önskvärda i samhället. Förutom tjuv och

hora ansågs det t.ex. som ärekränkning om man kallade någon för *brokikare* ('tullman') eller *bödelsdräng*. Människornas förhållande till tullen verkar ha varit komplicerat. År 1635 förmanades gävleborna av ståthållaren att inte överfalla Kungl. Maj:ts tjänare med elaka ord. Här hänvisades till ett kungligt plakat från 1623, där dödsstraff stadgades för ofredande av tulltjänsteman.

Om man sätter in Gävle i ett större perspektiv, blir resultaten intressanta. En undersökning från Maryland i USA gällande förhållandena på 1600-talet visar att de ord som ansågs kränkande skilde sig starkt mellan kvinnor och män. Män anklagades mest för ekonomiska oegentligheter och kvinnor för sin sexualitet.⁶ I Gävle förtalades kvinnor något oftare än män för sin sexualitet. Men inte alls i samma utsträckning som i Maryland. I Gävle hade t.o.m. en man svårt att bli av med sitt sexuella rykte; han kallades *hora* — vilket ingen man i Maryland råkat ut för.

Vi vet inte hur aktivt kvinnor tilläts agera i ekonomiska frågor i Maryland. Om Gävle vet vi i alla fall att man under 1630-talet fortfarande hade en ganska pragmatisk syn på utomäktenskaplig sexualitet. Ogifta mödrar straffades i regel inte och fäderna dömdes ibland till att betala underhåll.

Jan Sundin och Marja Taussi Sjöberg ser båda en förändring i synen på lägersmålen (samlag mellan ogifta). Till en början utmättes straffen inom kyrkans ram, men så småningom började de världsliga domstolarna allt oftare döma i lägersmålen. Från slutet av 1500-talet och särskilt under 1600-talet skärptes straffen för sedlighetsbrott. Kvinnan blev också ansvarig och en begreppsförskjutning skedde från *mökränkning* till *lönskaläge*. Börden blev allt viktigare och de "oäkta" barnen fick en allt

svårare situation, bl.a. fråntogs de arvsrätten. Enligt Sundin var det på kyrkligt initiativ som den ogifta modern successivt kriminaliserades under 1600-talet.⁷ Vad denna förändrade sexualmoral kom att betyda för begrepp som ansågs kränkande för män respektive kvinnor får min fortsatta forskning visa.⁸

Noter

- 1 Samtliga mål som refereras i artikeln är hämtade ur Brännman, E. & Lenner, A., *Gävle stads dombok 1631-1639*. Gävle 1982.
- 2 Magnus Erikssons stadslag: Giftermålsbalken 1, 3 och 15, Jordabalken 10.
- 3 Magnus Erikssons stadslag: Ärvdabalken 1, Giftermålsbalken 5 och 12. Magnus Erikssons landslag: Ärvdabalken 1, Giftermålsbalken 5 och 16.
- 4 Magnus Erikssons stadslag: Ärvdabalken 19, Giftermålsbalken 1, Jordabalken 16 och 17, Konungabalken 19 och 20.
- 5 Magnus Erikssons stadslag: Giftermålsbalken 11, 12 och 13.
- 6 Norton, M.B., "Gender and defamation in seventeenth-century Maryland", i: *William and Mary Quarterly* 44:1(1987), s. 5 ff.
- 7 Sundin, J., *För Gud, staten och folket: Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*. Lund 1992, s. 128 f. och 324 ff. Taussi Sjöberg, M., "Kvinnorna på Njurundatinget på 1600-talet", i: *Historisk tidskrift* 2(1992) s. 160 ff.
- 8 Artikeln är en del av mitt avhandlingsarbete, "Kvinnors rättsliga ställning i städerna: Lagstiftning och praxis 1630-1736". Kvinnans rättsliga ställning kommer att studeras från tre aspekter: 1) kontroll över ägande och arbete, 2) kontroll över kvinnans kropp och 3) idéer om manligt och kvinnligt.

ALF UDDHOLM

Gävle skola och Uppsala möte 1593

Vasaskolan, tidigare Högre allmänna läroverket, i Gävle är Norrlands äldsta och troligen bäst dokumenterade skola. Läroverket bildades 1850 genom en sammanslagning av Gustav Vasas trivialskola från 1557 och gymnasiet från 1669.¹

Skolans tillkomst

Norrلänningarna hade sedan 1200-talet fått sin lärda utbildning vid Uppsala skola och Uppsala domkyrka, vars norra portal under Sankt Olof ännu välkomnande öppnar sig mot dem. Efter reformationen hyste Gustav Vasa dock en viss misstro mot de gamla domskolorna och sökte andra orter för de nya prästernas utbildning, bland annat Gävle. Kungens goda relationer till borgerskapet i Gävle, som starkt stödde reformationen, samt förord av kanslissekreteraren och diplomaten Mårten Helsing torde ha påverkat kungens beslut. Helsing kan ha spelat samma roll för trivialskolans lokalisering till Gävle som Karl XI:s livmedikus Sven Bröms enligt egen utsago spelade, då gymnasiet 1669 flyttades från Stockholm till Gävle.

I Gävle hade borgare och präster säkerligen till och från anordnat praktisk utbildning i räkne- och skrivkonsten för näringslivets behov samt även elementarundervisning i dåtidens världsspråk latin, långt innan en stat-

lig prästskola 1557 inrättades i staden, i samband med att denna blev säte för en stiftschef, kallad *ordinarius*. Samma år insatte Gustav Vasa ävenså en stiftschef i Stora Tuna och grundade en låt vara kortlivad skola där. År 1555 hade kungen sänt fem studenter för vidare utbildning till Rostock och tre av dessa återkom för att bli rektorer vid den nystartade Gävleskolan. Gävle fungerade sedan som stiftstad fram till 1570. Sandblad betecknar dessa tolv år för Gävleskolan som en storhetstid, vilken lämnat tydliga spår i svenskt idéliv. Men även under resten av 1500-talet kom Gävle skola, dess lärare och elever, att ta ställning i de kyrkliga tvisterna, inte minst vid Uppsala möte 1593.

Skolans ekonomi

Ryggraden i den nye skolmästarens eller rektorns avlöning var den spannmålslön som han årligen uppbar av kronotonde. Förutsättningen för hela skolans existens var dock gävleborgarnas och landsändans välvilliga stöd. I det avseendet var Gävle skola privilegierad. Skolans förste rektor Nicolaus Olai Gestricius och stadens andre *ordinarius* Martinus Olai Gestricius var söner till storborgaren i Gävle Olof Matsson och Karin Andersdotter Grubb, vilket garanterade skolan hjälp och stöd av den mäktiga och rika norrlandssläkten Bure-Grubb. Denna hade stora intressen i kustfarten och kushandeln upp till stamorten Grubbe utanför Umeå och torde även ha intresserat sig för den gamla birkarlahandeln med Norrlands inland. Något senare gör medlemmar av släkten Gris från Grisbacka (Grubbes grannby) viktiga arbetsinsatser vid skolan.

Borgarnas fiskehaxar och handelsskutor fraktade inte

längre några pilgrimer längs kusten till Selånger för fortsatt vandring till Sankt Olof i Trondheim, utan medförde i stället vår och höst en rad norrlandsdjäknar på väg till eller från hemmet, till eller från sockengången i det väldiga matlandet. Under 1600-talet noteras också att hemvändande skutor betalade fem daler som en stående avgift till skolan samt att rektor av stadens borgerskap "av ålder" erhållit strömmingstionde, vilket han för övrigt processar om vid Gävle rådhusrätt 1632.

Flera av de uppräknade förmånerna går sannolikt tillbaka till medeltida förhållanden. Detta gäller särskilt den speciella inkomstkälla som benämnes *Votum Olai* 'Olofsgården' (se Alf Uddholms artikel i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1976, s. 143 f.). När Olofskulden i Trondheim blev allmän betalade Norrlands allmoge en fast gård bestående av varierande naturprodukter till helgonet. Dessa medel användes bl.a. till byggandet av Trondheims domkyrka. Uppsalas ärkebiskopar hade alltsedan 1180 genom regelbundna visitationer hävdat sin överhöghet i Norrland och kunde i längden inte tåla, att kyrkoskatten gick dem förbi. År 1314 lyckades ärkebiskopen Nils Kettelsson förmå allmogen i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland att — trots påvens skrivelse i ärendet — i stället skicka Olofsgården till "Sankt Olofs och Sankt Eriks kapell" i Uppsala. Genom att medlen utbetalades till Uppsala skolas rektor och djäknar för deras sång i kapellet blev gården i praktiken ett underhåll för skolan. Gården omvandlades efter hand till en kontant tribut av 4 penningar av vart besuttet par och delades mellan en prebendarie, som varje år skulle ha 40 mark, fyra korpräster som tillsammans uppbar 1/2 mark för varje mässa och fyra korgossar som tillsammans erhöll 4 örtugar för varje mässa (1/2 mark utgjorde 12 örtugar).

År 1577 påbjöd ärkebiskop Laurentius Petri Gothus i ett brev till kyrkoherdarna att de i fortsättningen skulle sända Olofsgården till rektorn vid Gävle skola. I folks medvetande fanns väl ännu en åsikt att djäknarna vid närmaste skola som motprestation för gården borde fullgöra sångtjänst i kyrkan. Gävles skoldjäcknar uppbar nu denna tribut vid sin sockengång i Norrland. Vi har kvar en uppbördsredovisning från 1647 avseende de gamla pilgrimsstigarna mot Härjedalen och Jämtland, enligt vilken skolans två musiklärare och två versikularier (kyrko-sångare) uppbar fixa arvoden och elevkåren i övrigt s.k. fjärdingspengar. Rektor uppbar 10 riksdaler silvermynt, vilket exakt motsvarar medeltidens 40 mark. Trots revisorernas påpekanden fortsatte rektor under åberopande av "gammal hävd" att uppbära arvodet, omräknat till 19 daler, 10 öre och 16 penningar, fram till 1736. Rektorer-na lyckades alltså bibehålla ett arvode i stort sett oförändrat i 400 år! Likaså fördelades medlen till de fyra sångarna och eleverna ännu 1647 enligt de medeltida reglerna.

I likhet med medeltidens munkar hade djäknarna varje år vissa betalningsterminer, då de hämtade upp sitt underhåll ute i landet. Viktigast var sommarterminen och julterminen. De insamlade medlen fördelades vid den s.k. distributionen vid slutet av efterföljande läsperiod. Omkring 1660 började man kalla dessa läsperioder *hösttermin* och *vårtermin* och därmed fick ordet *termin* den speciella betydelse det har i svenskt skolväsen.

I sitt lovtal till Gävle 1617 säger Johannes Ulvichius bl.a.: "Utan buttra miner skänker de gästfria Gävleborna skolans elever fri kost, då vi på andra håll tvärtom ser andra borgare icke utan stor veklagan skära sönder ett pyttelitet kumminfrö i olika stora delar och dela ut. Ald-

rig låter de någon skolelev som hos dem samlar understöd för sina studier gå bort tomhänt, och fastän de be-sväras av deras dagliga intrång och täta besök i hemmen blir de ändå inte sämre givare ...”

Gävledjäknarna erhöll också ett välkommet stöd, då de sjöng för lik vid begravningar eller spelade på bröllop, men vad Ulvichius i första hand syftar på är de s.k. sång-arvandringarna som djäknarna företog i gårdarna främst vid juletid, här likaväl som i andra städer i Europa (bland annat har Charles Dickens berättat om dem). Erik Alroth uppger i sin bok *Om Gästrikland* (1720), att skolarerna sprang runt och skralade sin slagdänga om Staffan stalleträng, och 1845 utfärdar rektor liksom tidigare jular ett s.k. sångbetyg, där han intygar att papperets uppvisare ”genom stadgat uppförande, berömlig flit och goda kunskaper ävensom knappa tillgångar äro förtjänta av det understöd varmed välvilliga medlemmar av detta samhälle vilja dem ihågkomma”. Äldre gävlebor har i sina memoarer berättat om hur de ännu på 1850-talet vandrade omkring i tidig vintermorgon för att sjunga.

Skollokaler och bostäder

Det äldsta skolhuset låg enligt en 1700-talskälla nära Norra Lillåns utlopp i Storån, på stadens östra sida. Lä- get är förvånande p.g.a. avståndet till kyrkan, där elever- na nära nog dagligen deltog i gudstjänster, men får sin förklaring, om vi supponerar att någon av de rika köp- män som bodde i denna stadsdel, exempelvis rektorns far Olof Matsson, ställt undervisningslokal till förfogan- de, eventuellt i anslutning till en äldre skrivarskola där. Detta äldre skolhus försvann emellertid i den stora stads-

branden 1569 och ett nytt uppfördes strax öster om kyrkan. 100 år senare revs det för att ge plats åt ett gymnasie- och trivialskolhus. Detta i sin tur flyttades senare till Hemlingby söder om staden och finns ännu att beskåda.

Vi vet en hel del om skolhuset 1569–1669 tack vare notiser i räkenskaperna. Det var troligen en grå tvåvånings timmerbyggnad med tak av näver under takved. Under 1600-talet fanns ett torn med skolur. I bottenvåningen nämns utöver farstu och skolsal även en särskild riskammare, vilket leder tanken till uppgifter att lärarna brukade göra sin entré i salen föregångna av en djäkne med lyftat ris, ungefär som det forntida Roms konsulär åtföljdes av liktorer försedda med fasces. På övre botten nämns en sångsal samt en kapitelsal, vilken 1651 saknade spis, till förtret för Uppsalas visitator, men som senare måste ha fått någon uppvärmningsanordning, eftersom både sotning och murning, spjäll och skorsten figurerar i räkenskaperna. Fönsterlagning nämns tätt som oftast — skolpojkar kastade nog snöbollar lika ofta då som nu! Öster om skolan gick en troligen inte alltför välluktande fägata ner mot Gammelbron och även Kyrkogatan söder om skolhuset måste ha varit mycket lerig och nerkörd, innan man 1660 byggde på den med sand och stockar. Dock måste skolanläggningen betecknas som imponerande för sin tid.

År 1651 hölls också syn på den gamla fallfärdiga skolmästargården, som staden skulle svara för. Rektorsgård måste ha funnits redan på 1500-talet, enligt föreskrifterna i 1571 års skolordning. På 1600-talet låg den vid Kyrkogatan öster om skolan. Den omfattade en storstuga, där rektor tog emot sitt kollegium, en kammare samt ett härbre, vars nedre del var visthusbod och övre botten

nattstuga för tillfälliga gäster. Dessa kunde vara vandrande djäknar och prästmän, som enligt oskriven lag skulle ges uppehälle och även någon daler på vägen. Till gården hörde också fähus och andra ekonomibyggnader. År 1629 höll sig skolmästaren herr Johan med två kor, ett svin och ett får. Till djurens utfodring var rektor tilldelad en särskild ämbetsvret, vartill emellanåt kom privat jordinnehav. Intill rektorsgården låg senare enligt kartorna en kålhage och 1665 betalades järnlänkar, spik och arbete för resning av en "balk" kring en humlegård.

Skolmästarens timliga villkor får anses vara goda men givetvis långt under det stora hushåll som stadens prost kunde hålla sig med, att döma av boskapslängden 1629. Även detta var dock till skolans, eller rättare sagt dess elevers, fördel. I sitt tal 1617 tackar nämligen Ulvichius prosten Anthelius för att han blivit upptagen i dennes matlag och för att många av hans kamrater där får äta sig mätta. Redan i det medeltida Uppsala fick yngre lärare och djäknar bo hos kanikerna kring kyrkan och prästerna i Gävle tycks ha fortsatt denna tradition. Ännu i 1700-talets början fanns det ett kvarter nära prostgården som var reserverat för fyra lärare och deras familjer. Även landsbygdsdjäknarna, som sannolikt dominerade på 1500-talet, hade sina bostadskvarter, s.k. djäknestall, i gårdarna vid Gammelbron. Gossar från samma trakt eller samma landskap slog sig ihop om en gemensam bostad; bl.a. nämns segerstagossarnas stuga. I boken *Skolgång och djeknegång* (Gävle 1868) bevaras åtskilliga glimtar från djäknarnas strävsamma liv bland biblar och latinfolianter, basuner och fioler, sur mjölk och härsket fläsk vid den smutsiga Gavleån, som några i benådade ögonblick benämnde *Tibern*.

Undervisningen

Bröderna Laurentius och Martinus Olai, rektor respektive ordinarius i Gävle, hade båda varit verksamma vid Uppsala skola och hade den som modell för sin nya undervisningsanstalt i hemstaden. Gävle skola hade 1639 sex klasser och man kan förutsätta att åtminstone fyra av dessa motsvarade de fyra kretsar som nämns i 1571 års skolordning. Ett par klasser kräver särskild kommentar.

Det är ovisst, om den s.k. skrivarklassen, som 1639 utbildade elever i skrivning och räkning för näringslivets och administrationens behov, fanns redan på 1500-talet. Å andra sidan är det svårt att förstå, hur köpmännen med sina svenner och fogdarna med sina skrivare skulle klarat sig utan någon form av utbildning i den livliga handelsstaden. W. Sjöstrand nämner en rad räkne- och skrivlärare i 1500-talets städer (*Pedagogikens historia* 2, s. 138). I Gävle hade underlagmannen Hans Larsson Rizanesander kring sekelskiftet 1600 författat en svensk räknelära och gävledjäknen Martin Gestrin blev 1621 professor i matematik i Uppsala. Före 1649 nämns ingen särskild räknelärare, apologist, och man får därför anta, att skolans notarie, som handhade redovisningar och räkenskaper, eller någon skicklig köpsven, bestred eventuellt förekommande undervisning i räkning och skrivning.

Vid domskolorna skulle ofta något slags prästutbildning äga rum, under överinseende av en teologie lektor. I Gävle skola nämns aldrig någon sådan, men uppenbarligen utvidgade man rektorsklassen till att bli ett slags prästseminarium, under överinseende av och kanske med undervisning av ordinarius och, efter hans försvinnande, generalprosten i staden. Det var detta prästsemi-

narium som under 1500-talet gjorde Gävle skola berömd och lockade elever från rikets alla delar, inte minst från Finland. Biskop Johannes Rudbeckius i Västerås redovisar exempelvis en rad djäknar som efter skolutbildning i hans stift avslutat sin prästutbildning med mellan ett halvt och fyra år i Gävle. För att stärka rektors teologiska kompetens fick denne 1602 Hille församling som prebende. Ännu 1651 höll prosten Olof Aurivillius lektioner och disputationer i rektorsklassen.

Vi vet inte särskilt mycket om undervisningen i detta prästseminarium. En liten ledtråd får vi av förteckningen över skolans boksamling 1639. Vi återfinner där tidens latinska standardlexikon av italienaren Ambrosius Calepinus — sannolikt stående fastkedjat i skolsalen — samt flera upplagor av den latinska och den svenska bibeln, Melanctons *Loci communes* och *Loci theologici*, Ciceros *Officia* och tuskulanska disputationer, jämte en stor mängd musikalier av bl.a. Orlando di Lasso, Jakob Meiland och Tomas Schattenberg, som skrivit hymner i den helige Bernhards namn (mystikern Bernhard av Clairvaux uppskattades av Luther och tydligen även av skolledningen i Gävle). Boksamlingen vittnar om att latin, kristendom och sång dominerade undervisningen, helt enligt skolförordningens bestämmelser, som också medgav att man kunde utbyta studiet av Vergilius mot studiet av Melancton, såsom uppenbarligen skedde i Gävle. År 1615 hade man emellertid lämnat Melancton för Petrus Rasmus' nyare pedagogik, om man får döma av ett bokinnehav hos två gävlealumnier (se A. Elg i *Årsböcker för svensk undervisningshistoria* 143, s. 195). Gävlestudenterna hade mött ramismen hos David Chytraeus i Rostock (jfr Erland Sellbergs avhandling 1979). Om latinundervisningens mycket höga standard i Gävle vittnar

Ulvichius latintal 1617. Inte många svenska akademiker skulle i dag kunna åstadkomma något liknande.

Grekiska var först ett frivilligt ämne, men började studeras allmänt på 1580-talet. Gävle skola ägde Robert Estiennes trespråkslexikon samt ett grekiskt lexikon i folio tryckt i Basel. Gävledjäknarna stimulerades av det nya språket till att grecisera sina tillnamn. Hans Larsson från Rotskär i Älvkarleby kallar sig omväxlande *Rizanes-ander* 'Rot-skärs-man' och *Potam-ander* 'älv-karl', en prästsläkt från Torsåker (för att undvika hedningagudens namn sa man *Torgsåker*) kallade sig *Empor-agrius*, en djäkne från Jämtland *Iso-gaeus* 'jämnt-land'.

Skolans innehav av en Dasipodius i oktav sätter jag i samband med det astronomiska intresset. Petrus Dasipodius var astronom i Vadstena kloster och hade konstruerat ett ur i Uppsala domkyrka 1506. Studiet av astronomi ingick i den s.k. *computus ecclesiasticus*, dvs. beräkning av de kyrkliga helgdagarnas placering. Gävlerektorn Olaus Andreae Helsingius författade en almanack för år 1600 samt ägde ett exemplar av Plinius *Naturalis historia*, tryckt 1518. Gävlerektorn Nicolaus Petri Niurenus utgav almanackor för 1624 och 1625 samt ett *Prognosticum Sveticum* (årsprognos för Sverige) 1626. Den i övrigt okände Nicolaus Jacobi från Gävle försvarade 1587 i Stockholm några teser i fysik och medicin. Det lär vara första gången som dessa ämnen gjordes till föremål för seriös forskning i Sverige. Nicolaus Erics från Torsåker tryckte 1597 i Greifswald en avhandling om lukt och hörsel. Köpmannen Olof Matssons dotterson Johannes Olai blev 1597 professor i fysik i Uppsala. Mycket tyder alltså på att de naturvetenskapliga frågorna också dryftades vid Gävle skola.

En av stadens invånare uppskattad aktivitet var djäk-

narnas uppförande av skoldramer. Man har gissat att sådana spel som *Tobiae commedia* uppfördes på Gävles kyrkvall vid denna tid. En f.d. elev, psalmförfattaren och rektorn i Karlstad Tomas Petri Gevaliensis, skrev själv två bibeldramer, *Josephi historia*, tryckt 1601, och *Kung Davids historia*, tryckt 1604. Dramerna hade till uppgift att öva eleverna i muntlig framställning men även att ge dem och publiken en lektion i umgängesvett, vilket förklarar det omständliga hälsandet:

Joseph: Min käre vän, hör mig ett ord! Vis mig rätte vägen till min faders hjord!

Rusticus: Denna vägen skall du rätt framgå. Ingen annan väg du pass' uppå!

Joseph: Far väl, min vän, jag tackar dig, att du rättan väg viste mig.

Rusticus: Far ock du väl, min vän så from. — Rätt nu han på vägen kom. Ty går jag min kos i fagre väder. Så gladelig jag en visa kväder: "Duvan sitter på liljekvist, Gud råde. Men sjunger så fagert om Jesu Krist. Men Gud give oss sina nåder."

Tomas Petri står dock inte ensam som skald bland Gävles djäknar. Redan skolans förste rektor Laurentius Olai (Lars Gestring) skall ha författat ett epitaf över sjöhjälten Peder Axelsson Banér, som stupade i Nordiska sjuårskriget. Laurentius Jonae Gestricius, död som kyrkoherde i Härnösand 1598, gav ut *Någre Andelighe Wijisor och Loffsonger*, och biskopen i Växjö, Petrus Jonae Angermannus, skrev både psalmer och latinsk poesi.

Hur anskaffade man då sina böcker? Under 1600-talet köptes häften på distingen i Uppsala och bands av bokbindare i Gävle. Hur det gick till på 1500-talet omtalar

djäknen Elaus Petri Helsingius 1587 i företalet till sin svensk-latinska ordbok *Synonymorum libellus*, en verklig norrländsk kulturskatt: "Då jag för några år sen vistades i staden Gävle, lämnade några unga kamrater som med mig satt och läste i skolans damm i mina händer en riktig bokskatt, nämligen Johannes Serranus' till den tyska ungdomens tjänst utgivna synonymordbok. Ganska många djäknar hade genom sjöfarare från Gävle låtit anskaffa denna bok för ett högt pris i Tyskland men tyvärr blev skatten till stenkol för dem, då boken är oanvändbar för dem som ej kan tyska. Man bad mig därför översätta boken till vårt språk ..."

Språkligt och kulturhistoriskt är Elov Perssons latinparlör av högsta intresse. Den är en dagsaktuell hjälpredda för gävlebor som ska ut i stora världen och vill veta vad olika vardagsord heter på världsspråket latin. Helsingius' svenska språk karakteriseras av en frisk charm och renhet utan den barlast av lärda tyska, franska eller engelska lånord som vi nu måste släpa på. Författarens ursprung i Hälsingland röjs av dialektord som *fässing* 'halmmadrass', *barfre* 'förstukvist', *stråloppa* 'gräshoppa'. Hans anknytning till Gävle kommer fram i ord som *alder* 'al', *fiskarbåt* för sydsvenskt 'fiskebåt', *utgammal*, *utrutten*, *kämbara håret*, *letta* 'färga (fiskegarnen)'. Alla ord är kanske inte så rumsrena och de lärda snobbarna kallade hans bok *Svinmagen*. Ett typiskt norrländskt drag är Helsingius' förkärlek för ord som börjar på o-: *okarsk*, *oijdig*, *oljuvlig*, *oslät*, *olångvarig*, *sova omycket*. Att läsa boken är som att möta en munter och språksam dåtida hälsingedjäkne. "War welkommen, du skämtigha och näsedierffa pijgha!"

Hur kunde då en ensam skolmästare klara denna stora administrativa och pedagogiska arbetsbörda? Under-

visningen i högsta klassen skulle efter 1604 delas mellan rektor och konrektor, båda normalt med magistergrad, men i Gävle nämns inte någon konrektor före 1615. Avlönade lärare, s.k. hörare eller längre fram kolleger, beläggs också sent. Ett begrepp om organisationen av verksamheten får vi genom att jämföra ärkebiskop Nils Allessons korstadga för Uppsala domkyrka 1298 och traditionerna vid de svenska lärdomsskolorna i nyare tid. Korstadgan, som i praktiken blev ett slags skolstadga för djäknarna, ger oss bilden av ett kollektiv, där alla har olika pedagogiska eller praktiska uppdrag att utföra och där ingen skarp gräns kan dras mellan undervisare, *do-centes*, och undervisade, *discentes*. Skolmästaren i Gävle hade också till sitt förfogande en *rector cantus*, musiklärare för figurativ sång, och en *notarius*, som ansvarade för koralsång men också för vissa ordningsuppgifter och kamerala uppgifter. Musiklärarna disponerade en egen sångsal på övre botten. På 1600-talet nämns en särskild elev benämnd *ostiarius* 'dörrvaktare', med uppgift att sköta ringningen med skolans klocka, den s.k. djäknan vid klockstapeln på torget, samt att förvara skolans nyckel och sköta dörrstängningen. Övriga elever skulle turas om veckovis att bära in ved och elda, städa och sköta talgljus och facklor. Alla arvoderades efter sina uppdrag vid terminsslutens distributioner ur Olofsgården och andra kassor. Genom detta utmärkta system kände alla delaktighet i den lärda republiken och det fungerade faktiskt *mutatis mutandis* i vårt land fram till 1960-talets systemskifte.

Ett viktigt komplement till skolans officiella undervisning utgjorde privatundervisningen, som särskilt har studerats av Magnus von Platen (*Privatinformation i skolan*, Umeå 1981). Vid inskrivningen i skolan tilldelades eleven

ofta en s.k. *praeceptor privatim*, en äldre djäkne, som skulle hjälpa honom med läxor och annat. Djäknarna och studenterna undervisade också mot betalning i hemmen — det var bl.a. flickornas enda möjlighet att få boklig bildning vid denna tid. Också privatundervisning, privatlektioner och ferieskolor på sommaren o.dyl. fungerade ju i vårt land fram till systemskiftet på 1960-talet, men har sedan i praktiken nästan helt upphört.

Under 1500-talet rullar alltså skolans vardag fram på detta sätt enligt klostrens tidebönsschema, från morgonbönen klockan 5 till middagsrasten klockan 10 och från sångtimmen klockan 12 till aftonsången, "då fem slår och man går hem till härbärges igen". De tunga arbetsdagarna, som på söndagarna utgjordes av gudstjänster, måste ha varit krävande, även om hänsyn tas till de långa ferierna och de många helgdagarna. Stillasittandet gav upphov till en sjukdom som kallades *djäkneskabb*.

Elevernas hågkomster från skolgången i Gävle är splittade. Superintendenten i Göteborg, Erik Brunnius, "bevarade Gävlebornas förtjänster i tacksamt minne" (M. Brunnerus, *Oratio in obitum E. Brunnii*, 1665). Däremot beklagade ärkebiskopen Lars Stigzelius sin skoltid i Gävle, där eleverna nästan dukade under för lärarnas perversta bestraffningar vid minsta minnesfel (J. Schefferus, *Memoria Stigzeli*, 1677). Tongångarna i tal och dedikationer är påfallande militanta. Djäknar säger att de "kämpar tillsammans i musernas härläger", skolkamraterna kallas *commilitones*, 'stridsbröder'. Förvisso var inte heller andan särskilt idyllisk vid denna protestantiska högborg under religionskrigen. Gävlestudenter lockades till katolska universitet med stipendier och underhåll och hjärntvättades för att överge sin tro. Andreas Servius från Hälsingland hade blivit jesuit i Olmütz 1579 och för-

fattade en katolsk bönbok på svenska. Uno Nicolai hade varit lärare vid Gävle skola omkring 1598 och sökte efter fyra års studier i Tyskland åter anställning där, men vägrades trots goda lärdomsprov, eftersom hans utlandsstudier gjort honom misstänkt. Han övergick därför till att kroppsarbete och fiska men kallas ännu på sin ålderdom för "Herr Uno" (en studiosus hade rätt till herrtiteln). I september 1624 halshöggs konrektorn vid Gävle skola Zackarias Anthelius och en Nicolaus Campanius från Gävle för papisteri. År 1631 avrättades vandringsdjäknaren Ericus Petri från Roslagen och Gävle av samma skäl. Man förstår att lutheranerna ville behålla studenterna under uppsikt inom landet, varför också Uppsala möte beslöt att återupprätta Uppsala universitet.

En hård skoldag, fylld av arbete och aga, och en stark ideologisk konfrontation, fylld av förställningar, misstankar och angiveri, bör alltså stå som bakgrund när vi nu följer några av Gävle skolas alumner och lärare i deras kyrkopolitiska verksamhet före och kring Uppsala möte 1593.

Kyrkopolitik i Gävle före Uppsala möte

Laurentius Nicolai Gestricius var Gävle skolas rektor 1557–1562 och hans bror Martinus kyrkoherde i Gävle 1563–1570. Bröderna var antikalvinister och fick en rad elever som delade deras inställning, vilken faktiskt tycks ha levat kvar vid skolan till århundradets slut. Även skolans rektor 1564–1567 Hans Petri Gevaliensis, väl densamme som Uppsalas domprost 1584, var genom gifte besläktad med de lutheranska borgarfamiljerna Gammal och Grubb i Gävle. Elevskarans portalfigur är Abraham Angermannus, som i ett par brev 1564 tackar ordinarius

och rektor i Gävle för sin skolgång därstädes. Hans anti-kalvinism blev också orsak till brytningen med Karl IX. Andra ryktbara lärjungar, såsom domprosten Olaus Petri Medelpadius d.y., biskopen i Strängnäs Petrus Jonae Helsingius (avsatt från sin tjänst av Johan III med motivering att kungen inte ville föda den hund som honom skulle bita), biskopen i Skara Henricus Nicolai Gadolenus (från Gaddö i Valbo?) samt professorn i Uppsala Olaus Jonae Luth blev mer kända för sitt motstånd mot katolska strömningar i Johan III:s liturgi (den beryktade "Röda boken").

Efter Johan III:s makttillträde ändrades förhållandena i Gävle. Genom stadsbranden 1569 och förlusten av stadens handelsflotta i kriget samma år försvagades de lokala ekonomiska resurserna och kompenseras först 1577 när skolan tilldelades *Votum Olai*, Olofsgården. Denna förutsatte också att det medeltida musiklivet fortsatte i gudstjänsten. Staden upphörde att vara stiftsstad, ordinarius ersattes av en generalprost för landskapet. Som sådan verkade 1570–1577 Andreas Laurentii Bothniensis Björnram, som sedan blev ärkebiskop och i fråga om liturgi och lära var positiv till Johan III:s kyrkopolitik. Detta fick bl.a. till följd, att Gävle skola visserligen fick ett nytt skolhus men förlorade sin ställning som "riksutbildningsanstalt" till det på försök nyupprättade Uppsala universitet. Skolans rektor 1567–1571 var Olaus Stephani Bellinus, anhängare av en modifierad katolsk liturgi och så småningom belönad med biskopsstolen i Västerås, sedan han varit kyrkoherde i Gävle 1581–1589. En efterträdare till Bellinus som rektor, Petrus Olai Gestricius, vågade opponera mot Johan III:s liturgi och avsattes därför 1579 (han blev senare kyrkoherde i Njurunda och Umeå och fick fyra söner som efter varandra blev rektorer).

rer i Gävle). I stället insattes mer liturgivänliga rektorer som Ericus Erici Sorolainen (1579–1583, senare biskop i Åbo) och Matthias Andreae (1584–1590, senare kyrkoherde i Våla).

Bland skolans elever vid denna tid fanns de blivande ärkebiskoparna Nicolaus Olai Bothniensis, Olaus Martini och Petrus Kenicius (Per Köniksson). Alla tre tog avstånd från "Röda boken" men synes ha haft en mer pragmatisk och samlade inställning till kyrkofrågorna än Abraham Angermannus. Också Ericus Olai Schepperus, som rabiatslogs för lutheranerna efter Uppsala möte, hade i början försvarat liturgin och kallades "Vändekåpan". Skolans ledning kan inte ha varit indoktrinerande, även blivande katoliker tolererades, som ovan anges. I elevkåren anar man däremot en med tiden växande opposition mot kungens kyrkopolitik. En kortvarig lärjunge var den kände Johannes Bureus, som i sin dagbok skriver: "1585 kom jag i ont sällskap och vandrade till Gefle skola och till Hedemora". Notisen tyder inte på någon större uppskattning av dessa skolor, som f.ö. båda nu heter Vasaskolan.

Vid och efter Uppsala möte 1593

Johan III:s död släppte loss de antikatomiska krafterna. Vid Uppsala möte fick de oppositionella prästmän som nämnts ovan tråda fram, leda förhandlingarna, besluta och besegla besluten. Kyrkoherde i Gävle var 1589–1603 liturgivännen Olaus Andreae. Även han och andra medlöpare, såsom Bellinus, fick delta i besluten sedan de först gjort avbön. Vid Gävle skola tycks lärare och elever helt ha anslutit sig till Uppsala mötes beslut. Johan Nordlander nämner (i *Gävle läroverks redogörelse*, 1917–1918)

djäknen Olaus Simonis från Gävle, som med fara för eget liv hindrade jesuiterna att predika i Riddarholmskyrkan vid upploppet den 20 november 1593. Under sin kyrkoräfst 1596 åtföljdes ärkebiskop Abraham Angermannus av starka djäknar, som bestraffade försumliga kyrkobesökare med spöslitning och översköljning med iskallt vatten. Denna brutala själavård motsvaras i vart fall av det militanta språket och undervisningssättet i Gävle. I slaget vid Stångebro 1598 deltog som krigspräst Gabriel Erici Emporagrius från Torsåker, som sedan blev kyrkoherde i Årsunda och i Fittja.

Gävle skola har genom sitt pedagogiska arbete sannolikt spelat en viktig roll för den lutherska oppositionens utformning och för Uppsala mötes beslut. Även socialt måste denna prästutbildningsanstalt ha betytt mycket för unga studerande från hela riket. Eleverna spreds sedan ut över landet, framför allt i ärkestiftet och i Västerås stift, men höll kontakt genom vänskapsband och bildade sålunda stora nätverk som fick genomslagskraft vid ideologiska uppgörelser. Denna sammanhängande funktion för bygdernas folk ärvdes sedan av universitet, läroverk och realskolor.

Uppsala mötes beslut underskrevs å Gävle skolas vägnar av rektorn, magister Ericus Nicolai Gestricius. Denne var son till fiskaren Nils Pedersson Grå från Nordingrå och stamfar till gävlesläkten Gestrin, vars medlemmar i flera generationer studerade och undervisade vid Vasaskolan. Den siste, apologisten (räkneläraren) Sam Gestrin, skänkte 1814 sitt bibliotek till skolan och ett markområde, vars avkastning nu bekostar inköp av datorer och annan modern studiemateriel. En väg över området, nära flygfältet, bär hans namn. Både för släkten Gestrin och för Vasaskolan har Uppsala möte utgjort ett stolt

minne. År 1793 högtidlighöll teologie lektorn Lars Hallencreutz (vars släkt härstammar från prästen Jonas Estonis, född i Hallen, Umeå sn) med ett latinskt tal i Gävle gymnasiums hörsal det luthersk-evangeliska jubileum, som då firades i hela Sverige. Den 29 april 1893 hölls av lektor Oskar Fyhrvall och vikarierande lektor K.V. Lundqvist tvenne föredrag i Gävle läroverks högtidssal till minne av Uppsala möte (dessa tal trycktes senare). I vår sekulariserade tid har väl minnet av Uppsala möte bleknat hos den stora allmänheten. Men ändå, när vi nu upplever hur ismernas fästningar i vår omvärld rasar samman som korthus, bör vi då inte stanna upp en stund i tacksamhet för att det trots allt gives värderingar och lärda traditioner som består genom sekler?

Not

- 1 Skolans egna arkivalier är bevarade sedan 1639 och förvaras nu på Landsarkivet i Härnösand. Skolan skymtar också i Uppsala domkapitels handlingar efter 1594 och i Kammararkivets fogderäkenskaper sedan 1558. Skolans historia har bl.a. skrivits av B.R. Hall (*Årsböcker för svensk undervisningshistoria* 68-69) och G.E. Lundén (*Bidrag till Gävle skolors historia*, Gävle 1930). Skolans storhetstid på 1500-talet har behandlats av H. Sandblad ("När Gävle var svenskt kulturcentrum" i *Svenska Turistföreningens årsskrift* 1982, s. 284 f.). Av intresse i sammanhanget är också det latinska skoltal som djäknens Johannes Ulvichius höll 1617 (*De liberalitate urbis Gevaliae oratio et carmen. Ausgabe ... von Alf Uddholm* [Acta universitatis Stockholmiensis 27]; även översatt från latin i *Från Gästrikland* 1982). Gävle skolas förre rektor Jonas Selggren har dessutom efterlämnat handskrifter, som nu förvaras vid Vasaskolan och som rymmer hans ingående forskning kring skolan och dess lärare.

CURT CARLSSON

Nicolaus Bothniensis

Nicolaus Bothniensis var född i pitebygden, sändes att studera vid Gävle skola och inskrevs 1578 vid universitetet i Rostock, där han avslutade sina studier år 1584. Återkommen till Sverige blev han en av stockholmsprofessorerna på Gråmunkeholmen och undervisade bl.a. i hebreiska. Att banden med Piteå fanns kvar visas av att han under åren 1585–88 fick ett generöst underhåll från Piteå församling. I början av 1590-talet satt Nicolaus tillsammans med andra lärare från Gråmunkeholmens högskola fängslad på grund av opposition mot Johan III och dennes liturgi. Då kungen avled 1592 upphörde högskolan på Gråmunkeholmen och professorerna flyttade till Uppsala, där universitetet återupprättades. I Uppsala blev Nicolaus praepositus (ungefär 'rektor') samt undervisade i Gamla och Nya testamentets exegetik. Vid sidan av det akademiska värvet skötte han också tjänsten som domprost vid Uppsala domkyrka. Den 25 juli 1599 valdes Nicolaus Bothniensis till ärkebiskop. Han hann visserligen verka som ärkebiskop electus men hann inte invigas i sitt ämbete, då han avled redan den 18 maj år 1600, endast 44 år gammal.

Som ordförande vid Uppsala möte

Förspelet

Redan 1580 hade tanken på ett allmänt kyrkomöte framförts av riksrådet för att pröva och ta ställning till Johan III:s liturgi. Detta önskemål synes ha bekräftats av hertig Karl år 1587 och förordats av prästerskapet i Uppsala ärkestift. År 1590 kom kung Johan och hertig Karl överens om att sammankalla prästerskapet från hela riket till "ett vänligt och saktmodigt samtal" om kyrkoceremonierna.

I två brev från 1591-92, det ena till ärkebiskop Björnram och det andra till prästerskapet i Växjö stift, begärde stockholmsprofessorerna Erik Skinnerus, Nicolaus Bothniensis och Petrus Kenicius att det allmänna möte som konungen, rådet och biskoparna utlovat skulle sammankallas. Där skulle oenigheten i lära och ceremonier biläggas och som man uttryckte det i växjöbrevet, liturgin avskaffas. Vad dessa båda brev från Nicolaus Bothniensis, som troligen har hållit i pennan, och hans professorskolleger har betytt för Uppsala mötes tillkomst, planläggning och genomförande har knappast ännu blivit till fullo erkänt, hävdar en kyrkohistoriker.

Den 17 november 1592 avled Johan III, och hans katolske son Sigismund, kung i Polen, gjorde anspråk på Sveriges krona. Redan två dagar efter Johans död föreslog hertig Karl rådet att sammankalla både riksdag och prästmöte; det senare för att vinna enighet "både om lärdom och ceremonier" och avgöra liturgins öde. Rådet ville dock uppskjuta det föreslagna kyrkomötet för att inte göra intrång i Sigismunds kungliga rättigheter.

Från prästerskapet ökade emellertid trycket att få ett kyrkomöte till stånd så snart som möjligt. I samband

med Johan III:s tillfälliga bisättning i slottskyrkan vid årsskiftet 1592–93 framlade man en skrivelse till hertigen och rådet den 3 januari 1593 med en enträgen vädjan till hertigen att sammankalla ett kyrkomöte för att avhjälpa de brister på det kyrkliga området som man anförde i brevet. Det kan noteras att i detta brev fanns stora innehållsliga likheter med de brev som stockholmsprofessorerna med Bothniensis i spetsen avsänt 1591 och 1592. I prästerskapets brev framhöll man, att om "ett allmänt, kristligt och fritt inrikes möte" icke hålles, "medan tid och lägenhet är, kunna i framtiden igenom infallna omständigheter sig mycket värre och förargligare ting tilldraga än härtill skett är".

Brevet och andra påtryckningar resulterade i att hertigen och rådet redan före den 8 januari 1593 beslöt att sammankalla ett allmänt kyrkomöte i Uppsala med början den 25 februari. Redan den 9 januari utgick kallelserna till prästerskapet. Biskoparna uppmanades infinna sig med sina domkapitelsledamöter och prostar samt några präster från varje härad, beroende på häradets storlek.

Val av ordförande

I Uppsala samlades nu 306 präster, därav kom 135 representanter från Uppsala stift, som inkluderade Stockholm. Från hela Norrland, som också tillhörde Uppsala stift, hade endast 19 präster infunnit sig. Från Strängnäs stift kom 51 deltagare, varav 9 från Värmland, Västerås stift bidrog med 35, Linköping med 29 och Skara, Växjö och Åbo stift med tillsammans 37 deltagare.

Fyra biskopar var med, från Linköping, Västerås, Åbo och Strängnäs, vilka alla, utom strängnäs-biskopen, tidigare visat undfallenhet mot kungamakten och tillmötes-

gående mot liturgin. Då ärkebiskop sagnades sedan den i Umeå födde Björnram avlidit och uppsaladomprosten var stark anhängare till liturgin, övergick ledningen för det manstarka ärkestiftet till stockholmsprofessorerna, där särskilt Nicolaus Bothniensis och Erik Skinnerus skulle komma att framstå som mycket målmedvetna och kloka ledare.

Mötet började alltså söndagen den 25 februari 1593, då endast ett möte hölls med ärkestiftets prostar. De följande vardagarna 26-28 februari ägnades åt förberedande överläggningar. På tisdagen den 27:e talade professorn Erik Skinnerus i nära två timmar, utan koncept, naturligtvis på latin. Han målade utomordentligt skickligt reformationstiden i ljusa och tiden under liturgin i idel mörka färger. Han avslutade sitt tal med orden: "Det är nog, att jag har angivit kyrkans sjukdomar, eder tillhör det att skaffa botemedel".

Nu vidtog diskussion om ny ärkebiskop skulle väljas, vilken skulle leda mötets överläggningar, något som professorerna varmt förordade men som hertig Karl i sin möteskallelse sagt borde ske efter mötets överläggningar. Detta blev också fastställt vid mötets inledning. Däremot godkände hertigen att preses (ordförande) för mötet skulle få utses. Uppsala mötes öppnande ägde rum torsdagen den 1 mars 1593 klockan 3 på eftermiddagen i kollegiehuset vid Uppsala domkyrka i närvaro av hela prästerskapet och riksrådet.

Följande dag ägnades åt val av preses. Valförfarandet pågick från klockan 9 till klockan 1. Sammanräkningen av rösterna skedde på Uppsala slott inför hertigen och rådet. Det visade sig att professor Nicolaus Olai Bothniensis erhållit en överväldigande röstmajoritet, 196 röster! Närmast kom strängnäs biskopen med 56 röster och lin-

köpingsbiskopen med fem. Västerås- och åbobiskoparna fick vardera en röst. Valutgången ledde till att hertigen, rådet och prästerskapet utsåg Nicolaus Bothniensis till preses vid Uppsala möte.

Vi kan endast gissa vilka tankar som fyllde Nicolaus sinne i denna stund, då han fann sig vald till ordförande för detta utomordentligt viktiga kyrkomöte. Gick månne hans tankar till hembygden längst upp i norr, där hans trogrund blivit lagd i tidiga barnaår? Det är mänskligt om han i detta läge kände en stolthet över det förtroende han, en ung man från Sveriges utkanter, hade fått. Källorna berättar dock om bävan och blygsamhet inför uppdraget. Han var väl medveten om att det skulle innebära svårigheter och ställa stora krav på honom. Han sägs ha yttrat: "Detta är en mycket hög beställning, och jag där emot en ung och oförsökt man; beder fördenskull att bliva därifrån förskont, och densamma icke mig utan någon af de höglärde biskoparne och åldrige påbördas". Västerås-biskopen underströk då att i detta sammanhang var "folkets röst Guds röst" och att utgången av valet inte kunde förändras. Därefter hälsades Bothniensis "med enhällig röst och uppsträckta händer" som konciliets preses.

Samma dag beslöt man att tillsätta tolv assessorer att bistå preses under mötet. Förutom biskoparna utsågs bl.a. Petrus Kenicius och Jakobus Erics. Erik Skinnerus fungerade som sekreterare och Laurentius Paulinus Gothus som aktuarie/notarie.

Ordförande Nicolaus

Mötet inledde sina förhandlingar lördag den 3 mars i närvaro av prästerskapet och riksråden. Ordföranden höll nu en föreläsning om hur man gång på gång i kyrkans historia sökt bilägga strider i kyrkan genom kyrkomöten.

Nu var det ett sådant tillfälle, eftersom "onda människor uppviglade av Satan" genom liturgin sökt införa papismen i landet. Han fann sig dock behöva framföra en varning: "Inte alla koncilier hava varit Gud behagliga. Måtte detta ske till det gudomliga namnets ära."

Preses lät nu framlägga sju teser om Skriften; teser som i långa stycken var identiska med dem han framfört vid sin magisterdisputation i Rostock 1584. Den första handlade om Skriftens ursprung från Den Helige Ande, den andra om Skriftens fullständighet, den tredje om dess tydlighet och klarhet, den fjärde om tolkningen av svårare ställen med ledning av de klarare. I den femte tesen fastslogs att "denna det Gamla och Nya Testaments skrift är ensam pelaren och grunden för vår tro och är norm och regel för alla domar i disputationer och religionstvister". Den sjätte tesen underströk att "Fädernas och de gamlas skrifter bör ingalunda likställas med de heliga skrifterna utan bör underordnas dem". I den sjunde och sista tesen erkändes de apostoliska, nicenska och athanasianska trosbekännelserna som uttryck för fornkyrkans rätta lära.

Efter detta följde en genomgång av den augsburgska bekännelsen, artikel för artikel, först på latin och sedan på svenska "för dem som enfaldige äro". Augsburska bekännelsen, *Confessio Augustana*, är den främsta av de lutherska kyrkornas bekännelseskriter. Den presenterades först vid riksdagen i Augsburg 1530. Efter söndagsuppehåll, då man bl.a. firade gudstjänst i domkyrkan, fortsatte och avslutades genomgången måndagen den 5 mars, varefter alla reste sig och med uppsträckta händer bekräftade att de ville antaga den oförändrade augustana som sin trosbekännelse och försvara den med liv och blod.

Det var nu som ordföranden Nicolaus Bothniensis skall ha uttalat de kända ord, som i förgylld skrift också är inristade på minnesstenen i hans födelsebygd: "Nu är Sverige blivit en man och alla hava vi en Herre och en Gud".

Genom sitt beslut hade nu Svenska kyrkan både avvisat Johan III:s traditionalism och gett till känna sin anslutning till den renläriga lutherdomen ytterst präglad av den tyske teologen Martin Chemnitz, en av Bothniensis lärofäder via den teologiska fakulteten i Rostock.

Under tisdag och onsdag den 6 och 7 mars togs frågan om liturgin och ceremonierna upp till behandling. Med både skärpa och humor förhörde Bothniensis de präster på olika nivåer som anslutit sig till och tillämpat liturgin. Humor finns t. ex. i episoden då en västerbottenspräst under press till sist avsäger sig liturgin med följande ord på västerbottensdialekt: "Jag gjäver henne Fanen!" Och Bothniensis svarar syrligt: "Skall du så bortgiva din matmoder som i många år dig så rundligen fött och uppehållet haver?"

Onsdagen den 7 mars ägnade mötet åt liturgins "rekvisita", då man bl.a. beslöt att röklinet inte mer skulle få användas, ej heller biskopens ornat. "Onödiga beläten i kyrkorna" skulle också tas bort. Vissa bruk i samband med dop och nattvard, den s.k. exorcismen (utdrivande av onda andar) och elevationen (upphöjandet av nattvardsgåvorna), föranledde emellertid problem när mötets beslut förelades hertigen den 16 mars. Denne valde att göra flera ändringar i förslaget till mötesbeslut, en inblandning i kyrkomötets frihet och självbestämmande, som upprörde kyrkomötesdeltagarna i allmänhet och norrlandsprästerna i synnerhet. Inte minst Bothniensis var här skarp i reaktionen.

Man lyckades dock finna acceptabla kompromissför-

muleringar. Men när flera kyrkomötesdeltagare i slutet av Uppsala möte ville fördöma kalvinismen (den gren av reformationen som utgick från den schweiziske reformatorn Jean Calvin), till vilken hertig Karl var anhängare, och ta in detta fördömande i mötesbeslutet, avvisades detta först av mötesledningen. Motsättningarna blev så hårda att Nicolaus Bothniensis i vredesmod avsåg sig ordförandeskapet men lät sig övertalas att fortsätta. Efter enskilda överläggningar och en uppvaktning hos hertigen på Uppsala slott på initiativ av Bothniensis och några till, accepterade hertigen också detta och prästerskapet kunde enhälligt godkänna mötesbeslutet, som därmed tog avstånd från både papism och kalvinism.

Sedan ceremonifrågorna slutbehandlats den 9 mars övergick mötet till de övriga frågor som fanns med i hertigens och rådets kallelsebrev och som handlade om ordning och disciplin i kyrkan och val av ärkebiskop och lydbiskopar.

Här framförde nu mötet ett flertal önskemål, vilka fått namnet *Uppsala mötes postulat*. Dessa innehöll bl.a. krav på att ingen papistisk eller främmande gudstjänst fick hållas i riket, att ingen svensk eller utlänning av främmande religion skulle få erhålla andligt eller världsligt ämbete eller ens bosätta sig i landet, att ungdomen skulle förbjudas studera vid jesuitiska och kalvinska skolor. Att dessa rigorösa bestämmelser togs med förklarar framför allt av rädslan för Sigismund. Hertig Karl kom dock att i någon mån mjuka upp dessa beslut. Vidare underströks biskoparnas och domkapitlens självständiga ställning när det gällde prästtillsättningar och disciplinärenden. Man krävde rätt att få sammankalla biskopsmöte "där som lägligt falla kan". Biskoparna skulle ha rätt att sammankalla kyrkomöte när nöden så krävde. Man kan observera att överheten inte nämns i detta sam-

manhang. Man krävde dock överhetens stöd för att verkställa domar utfärdade av biskop och domkapitel och för att stärka allmogens vördnad och lydnad för prästerna. Man förväntade sig att överheten skulle vara "kyrkans tjänare och verkställande medlem".

Den sista fråga av betydelse som Uppsala möte hade att behandla var valet av ärkebiskop. Abraham Angermannus blev vald med 245 röster, medan Nicolaus Bothniensis fick 58 och strängnäs-biskopen Petrus Jonae fick 16 röster. Man har frågat sig varför Nicolaus Bothniensis förbigicks i valet. Fanns någon kritik mot hans sätt att leda Uppsala möte? Forskarna anser frågan vara omotiverad och hänvisar till Angermannus oerhörda insatser under 15 års tid för den sak som segrade vid Uppsala möte, insatser som till och med drev honom i landsflykt under ett helt decennium före kung Johans död. Den kraft och oräddhet som präglat Angermannus tidigare insatser (han var dessutom 15 år äldre än Bothniensis) kunde behövas inför en oviss framtid.

Uppsala möte avslutades den 19 mars 1593 efter att ha varit samlat i 22 dagar. Hertigen, riksrådet och prästerskapet samlades i Uppsala slottskyrka, där hertigen lovade att underskriva allt och "därvid leva och dö". Beslutet skulle "med det första komma i tryck och spridas utöver landet". Till sist "anbefalldes hertigen de närvarande åt Gud" och hemförlovades mötet. Dagen därpå, den 20 mars underskrevs Uppsala mötes beslut. Det sändes ut i avskrifter över landet och blev undertecknat av hertig Karl och hertig Gustav av Sachsen, 14 riksråd, 7 biskopar, 218 adelsmän, 157 ämbetsmän, 1 556 präster, tillsammans 1 952 personer, därtill borgmästare och råd i 36 städer och 197 landskap och härader.

Uppsala möte har bedömts olika. Från romersk-katolskt

håll har man uttalat att detta möte innebar den definitiva brytningen för lång tid framåt mellan de båda kyrkorna.

Från frikyrkligt håll har man konstaterat att Uppsala möte tog starkt avstånd från all reformert påverkad kristendom och bryskt avvisade denna fromhetstyp.

Från andra håll har man anklagat Uppsala möte och dess ordförande för undfallenhet och medlöperi inför statsmaktens företrädare, hertig Karl.

Man har anklagat Uppsala möte för att ensidigt satsa på att bygga upp en profilerad nationalkyrka i en ung nationalstat med en makthungrig furste i ledningen och för att ha tappat bort det historiska och internationella perspektiv som Johan III betonade i sina reformsträvanden. Det är tydligt att Uppsala möte bildade front mot Rom, samtidigt som det också riktade sig mot kalvinism och zwinglianism.

Vid Uppsala möte valde Svenska kyrkan att bli "en medelvägens kyrka" och följa den lutherska bekännelsens väg. Dess strävan är "att evangeliet om Guds oförskyllda nåd och barmhärtighet i Jesus mot alla människor rent och klart skall komma till uttryck i allt som kyrkan säger och gör", som formuleringen lyder i en bok om kyrkans bekännelsefråga utgiven inför 400-årsjubileet 1993. Av samma bok framgår för övrigt att Uppsala mötes avgränsningar mot Rom och mot de reformerta kanske ändå inte var så skarpa och definitiva och murarna så höga som gjorts gällande. Här fanns intressanta öppningar till dialog, när man ingående analyserade innebörden i Uppsala mötes beslut.

Men Uppsala möte representerade också en medelvägens kyrka när det gällde relationerna mellan kyrka och stat. Gång på gång markerades kyrkans bestämda krav att själv bestämma över tro och lära både gentemot ko-

ning Sigismund och hertig Karl. Även när det gällde kyrkoordningen och biskopars och prästers självständighet och initiativrätt genomdrev mötet ganska långtgående ställningstaganden genom de s.k. postulaterna. Samtidigt ansågs det nödvändigt med viss samhörighet och samverkan mellan kyrka och statsmakt. Målet var ju att Sverige skulle bli en man med "en Herre och en Gud".

Det är fullt tydligt att Uppsala mötes ordförande Nicolaus Bothniensis var en av de starkaste pådrivarna för att på olika sätt göra Svenska kyrkan till en medelvägens kyrka. När det gällde genomgången av den augsburgska bekännelsen framstår han som omutlig. När det gällde de kyrkliga ritualerna syns han ha visat en viss moderation genom att hänvisa till 1571 års kyrkoordning och 1557 års mässordning, som innehöll flera förreformatoriska inslag. Det viktiga var att ritualerna inte avvek från Bekännelsens grund. Varsamt behandlades de som underskrivit och praktiserat Röda boken. Också mot dem, som hade en reformert inställning ville han visa varsamhet och moderation.

När det gällde statsmaktens försök att styra Uppsala mötes förhandlingar var dess ordförande mycket vaksam och gav till och med riksråden skarpa reprimander. Även till hertigen gick signaler att avhålla sig från inblandning i kyrkans angelägenheter och denne fick lov att, om än motvilligt, acceptera vissa beslut. Men så länge statsmakten inte trädde kyrkans frihet för nära samt respekterade dess bekännelse, gav han den sitt fulla stöd. Trots hotet från den katolske kung Sigismund, tvekade han inte att både hävda kyrkans frihet och samhörighet med staten och dess lutherske ledare, hertig Karl.

Det man också konstaterar i Uppsala mötes beslut och hos dess ordförande är den starka nationella inriktning-

en. Men nationalism, nationalkänsla och nationalstat var något som låg i tiden.

Nicolaus Bothniensis ledning av Uppsala möte har berörts och bedömts av flera forskare. En genomgång av litteratur och källmaterial om Uppsala möte och dess förlopp ger inga uttryck för kritik mot dess ordförande. I stället uttalas beröm och beundran för hans ledarskap.

Nicolaus Bothniensis var en lärd och duglig ledare av kyrkomötet. Den trettioåttåriga professorn från norr ägde stor språklig, dogmatisk och kyrkohistorisk kunnskap. Han tycks ha haft förmågan att på ett lagom sätt balansera skärpa och kärvhet i sitt agerande med humor, ironi och varsamhet. För att kunna hålla samman mötet med de starka krafter som var i rörelse krävdes en god kombination av fasthet, humor och diplomatisk smidighet.

Uppsala möte under Bothniensis ledarskap hade inte bara stor nationell betydelse. I sitt invigningstal vid avtäckningen av Bothniensis minnessten år 1927, säger ärkebiskop Nathan Söderblom: "Vad som skedde vid Uppsala möte under denne bygdesons ordförandeskap det var evangeliska kristendomens räddning från undergången och bevarandet av dess framtid inte bara i Sverige utan överallt i världen. Sådan är hans betydelse."

Tänk bort den nationella uppslutning kring den lutherska reformationen och dess idéer som blev resultatet av Uppsala möte och som Bothniensis och hans medarbetare så verksamt bidrog till — och konung Gustav II Adolfs och Sveriges agerande mot motreformationen och för lutherdomen på kontinenten hade knappast varit möjligt.

Artikeln utgör femte kapitlet i Curt Carlssons bok *I Nicolaus Bothniensis fotspår*. Boken är utgiven av Artos förlag i Skellefteå 1992.

LEIF GRUNDBERG

”Medh sitt skuthlagh ifrå Gäfle till Hernösand”

Gävles fjärrfiske och norrlandshandel
vid 1600-talets början

Stoormektigste konung
allernådigste herre.

Inför Eders kongl. Matz. nådes Trohn, äro wij fattige Crono Rytter, i diupeste underdånigheet twunge att framtråda, och oss beklaga hurusåsom Tullnären i Giefle stadh Jockim Weilandh, emoot all billigheet och skiähl, låtet arrestera några Tunnor ströming som wij medh vårt eget arbete och möda i Ånger-manlandh förwärfat och fiskiet hafa ...

Så inleder kronoryttarna Jogert Månsson och Jon Ewertson i Västlands socken i norra Uppland en supplik, böneskrift, till konung Gustav II Adolf år 1620, vari de önskar återfå några tunnor strömming, som tagits i beslag av tullnären i Gävle. Den mer än 370 år gamla handskriften förvaras i Riksarkivet tillsammans med Västlands sockenmäns attest rörande ”skougzWachtaren Jogiert Månsson”.¹

Av handlingarna framgår att supplikanterna Jon och

Jogert under några sommarveckor med egna skötbåtar deltagit i det årligt återkommade fjärrfisket längs norrlandskusten, hundratals kilometer hemifrån. En annan företeelse, som aktualiseras av handlingarna, är den handel och inrikestill som representeras av tullnären Jokim Weiland i Gävle. Vilka var det egentligen som bedrev detta s.k. gävlefiske längs bottenhavskusten, hur omfattande var det och hur omfattande var denna norrlandshandel? Vilka varor gällde det och vilka bedrev handeln?

Avsikten är att här ge en hastig inblick i Gävles handel och fiske längs norrlandskusten omkring sekelskiftet 1500-1600.² Källorna utgörs i första hand av de s.k. lokala tullräkenskaperna från Gävle under 1600-talets första decennier, vilka förvaras i Kammararkivet (KA) i Riksarkivet i Stockholm.³

Gävlebornas norrlandshandel

Gävles stora betydelse för Norrlands handelskontakter under vasatiden förstås lätt av stadens handelsgeografiskt gynnsamma läge nära Bergslagen och av det faktum att platsen var den enda staden längs den svenska sidan av Bottniska viken norr om Uppland som fått privilegier redan under medeltiden. Dess betydelse framgår dessutom av att staden hade rättighet att bedriva utrikeshandel under hela Gustav Vasas regeringstid. Därigenom var den en inte obetydlig konkurrent till huvudstaden.

Stadens inrikes handelssfär bestod under 1500-talet i första hand av Ångermanland, medan områdena norr därom och på den finska sidan nästan helt kontrollerades av Stockholm. Gävle och Stockholm fick konkurrens i norrlandshandeln först när städerna Hudiksvall och Härnösand anlades under 1580-talet och ytterligare när

Söderhamn, Sundsvall, Umeå, Piteå och Luleå fick stadsprivilegier 1620–1622.⁴

Under 1600-talets början kan vi med hjälp av tullräkenskaperna från Gävle år för år följa den in- och utri-keshandel, som staden bedrev med tullpliktiga varor. I rä-kenskaperna har tullnären med detaljrikedom antecknat alla de varor som respektive skuta förde ut från och in till Gävle. Varupartierna är värderade och uppdelade på de olika namngivna intressenterna inom varje skutlag. Tulldagen har antecknats i vissa årgångar, medan desti-nations- eller avreseorten vanligtvis är grovt angiven (en-dast stad eller socken). Källorna ger tyvärr ingen inblick i handeln med ej tullpliktiga varor, eller sådana varor som infördes till staden genom landtransport, och inte heller i smugglingens och den olaga handelns omfattning. Tolk-ningen av räkenskaperna försvåras vidare av vår brist på kännedom om de ständigt skiftande tullbestämmelser-nas tillämpning i praktiken.

Utförseln av varor från Gävle till övriga Norrland var un-der 1600-talets första decennier ganska varierad. År 1608 redovisas följande varor:⁵

stångjärn	6 skålpund, 17 1/2 lispund
osmundsjärn	2 1/2 fat
packlakan	10 alnar, 1/2 stycken
piuck	3 fjärding
saltvälsk	14 alnar, 17 1/2 stycken
giörlisk	9 alnar, 31 1/2 stycken
blått kläde	8 alnar
salt	457 tunnor
mjöl	15 tunnor
hampa	9 skålpund, 2 lispund
kram	för 40 daler

Tullen för dessa varor uppgick till 39 daler, 22 öre och 22 penningar.

De varuslag som *infördes* till Gävle från övriga Norrland bestod till största delen av fisk, animalieprodukter och skinn. År 1606 erlades tull för följande varor:⁶

smör	22 tunnor, 6 lispund
ost	16 skålpund, 2 lispund
torrfisk	26 skålpund
torr abborre	3 skålpund
nors	18 tunnor
krampsill	203 tunnor
spickelaxar	48 fjärdingar
lax	116 1/2 tunna
strömning	471 1/2 tunna
tjära	30 tunnor
gråskinn	2 timmer
kohudar	4 decker, 9 stycken
vita kalvskinn	10 decker
vadmal	2 252 alnar
fjädrar	6 tunnor

För dessa varor erlades totalt 100 daler och 20 3/4 öre i tull. Under 1600-talets första decennium varierade införseltullen för Gävles norrlandshandel mellan ca 85 och 150 daler per år, för att i början av följande årtionde sjunka till mindre än hälften.⁷

Den fisk som infördes till Gävle från norrländska orter bestod huvudsakligen av lax och strömning i olika former. Förutom de poster som redovisas ovan återfinns bl.a. örlox, rökt lax samt salt och torkad sik. Utöver den fisk som redovisas i införsellängderna tillkommer naturligtvis den stora mängd strömning som gävleborna själ-

va fångade längs norrlandskusten under de årliga fiske-expeditioner som behandlas nedan.

Bland övriga vanligtvis årligt återkommande varuposter kan nämnas smör och ost, kött och fläsk, vadmal, tjära och fjäder (dun) samt olika typer av skinn och hudar. Skinnprodukterna bestod av allt från gråskinn (ekorrems vinterpäls) till vita och "brokiga" kalvskinn, ko- och oxhudar samt bockskinn. Mera sällan redovisas införsel av korn, "grov lärft" eller "sågebräder".

Gävles handelskontakter med övriga Norrland dominerades helt och hållet av staden Härnösand i Ångermanland som anlagts år 1585. Även andra områden omnämns i räkenskaperna, exempelvis Kalix, Luleå och Umeå socknar i Västerbotten, Pedersöre i Österbotten samt Nätra, Arnäs och Nora socknar i Ångermanland (införsel 1603). De enstaka österbottningarna bidrog härvid framför allt med tjära och fisk.

Gävleskutorna lade vanligtvis ut sin last från Gävle i början av september. Efter lossning och lastning i Härnösand kunde de segla in i Gävle med de norrländska produkterna ungefär tre veckor senare. Att problem med väder och vind förekom framgår dock av flera anteckningar i räkenskaperna. Den 5:e september 1606 lämnades således tre skutor Gävle för att gå med last till Härnösand, men endast en nådde destinationsorten:⁸

Johan Grijs sampt Claes Broott och Jöns Wilbe drogh till Hönesandh och bleffue bortho medh folck och skuta och gaffz ingenn Toll.

Medh Peder Bengdtsson. Thenne kom för moott weder inthett fram vthann samma godz som hann vtt fördhe, förde hann och medh sigh tillbaka igenn och gaffz ther ingenn tull aff.

Antalet skutor som deltog i norrlandsseglationen varierade normalt mellan 11 och 20, och skepparna var i huvudsak de samma år från år. Skutorna hade emellertid last från ett flertal intressenter, så att varje skutlag bestod av mellan en och tjugo befraktare. Den dominerande delen av dessa gick på Härnösand, men de flesta åren kom enstaka skutor även från Västerbotten och Österbotten samt från socknar i Ångermanland. En sammanställning av antalet skutor och intressenter för Gävles norrlandshandel under några år i början av 1600-talet visar att mer än 50 personer varje år var engagerade i verksamheten (jfr tabell 1).

Tabell 1. Antal skutor och intressenter i Gävles norrlandshandel vid 1600-talets början.

År	Utförsel		Införsel	
	Skutor	Befraktare	Skutor	Befraktare
1606	13	51	13	54
1607	11	64	14	74
1608	11	50	20	74
1609	11	47	15	57
1611	11	48	12	53

Källa: Lokala tullräkenskaper, vol. 549-552, KA.

Bland alla dessa handelsintressenter återfinns också enstaka kvinnor (änkor), som deltagit i både in- och utförsel. År 1605, den 5 september, utförde således hustru Margretha, salig Jonn Wallans änka, följande varor från Gävle till Härnösand med Daniel Jönssons skutlag:⁹

salt	10 tunnor
saltvälsk	3 stycken
giörlisk	2 stycken
hampa	6 1/4 lispund

På återvägen införde hustru Margretha med Lasse Olofssons skutlag följande varor och erlade 2 daler i tull:¹⁰

smör	1 tunna
geddor	1 skeppund
ost	1 skeppund
lax	2 tunnor
strömning	2 tunnor
kramsill	6 tunnor

”Gävlefisket”

Nära förknippat med gävlebornas handel var deras fjärrfiske längs norrlandskusten, eller *gävlefisket* som det också kallas.¹¹

Vilka var det egentligen som bedrev detta så omtalade säsongfiske? Ja, för gävlebornas del känner vi dem faktiskt till namn redan vid 1600-talets början och kan följa dem år för år. Detta är möjligt tack vare den fisketull (tullströmning), som erlades av deltagarna, och som vanligen uppgick till en fjärding strömning per båt. Tyvärr redovisas normalt inte gävlefiskarnas faktiska fångst vid 1600-talets början, men storleksordningen antyds exempelvis av 1605 års tullängd, som redovisar 133 fiskare som sammanlagt betalade 167 3/4 daler i tull för 1 998 tunnor strömning och 686 tunnor salt.¹² Utslaget på antalet fiskare blir det ca 15 tunnor strömning och 5 tunnor salt. Av längden framgår också att summan per fiska-

re varierar mellan 2 och 40 tunnor strömming och mellan 2 och 16 tunnor salt.

Av längderna över fiskare framgår att antalet aktiva deltagare i norrlandsfisket årligen uppgick till hundratal personer. Vidare framgår att hela skalan från väl-situerade borgare till fattiga änkor var engagerade i expeditionerna. Bland de 133 personer som finns med i 1605 års längd kan som exempel nämnas:

Anders kiöpmann

Anders Larssonn österijbynn

Erich Jacopssonn stadzskrifuare

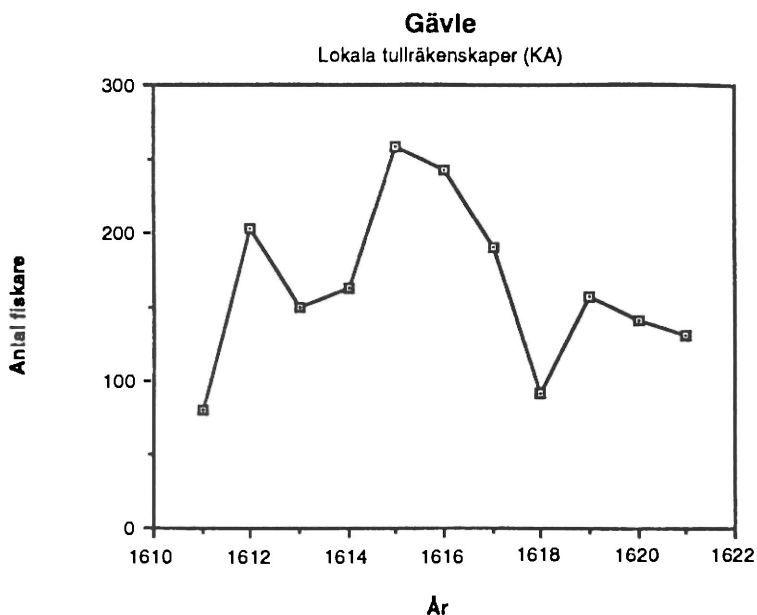

Diagram över antalet fjärrfiskare från Gävle som erlade tullströmming åren 1611-1621.

Hans Perssonn Sunnan åhn
Jacop Bubbe
Michill Skinnare
h. Karinn s. Hans Månssonns
Oluf Perssonn Båttnekar
Oluf Anderssonn Jacop Greger gamble dräng
Oluf Muremester

Av de 133 fiskarna år 1605 är tre kvinnor, vilka alla be-
tecknas änkor. En av dessa är Jonn Wallans änka hust-
ru Margretha, som ju även deltog i norrlandshandeln. I
fiskarelängden redovisas hon för 8 tunnor salt och 18
tunnor strömming, för vilket hon erlade 1 daler och 20
öre i tull.

Endast ett år (1613) redovisas vilken hamn respektive
fiskare besökt. Härigenom vet vi t.ex. att Trysunda i Nät-
ra socken, Ångermanland, detta år besöktes av gävlefis-
karna Olof Andersson, Nils Eriksson, Peder Olofssons än-
ka Göly, Mats kopparslagare och Olof Larsson. Samma
år låg Nils Björnsson, Jacob Matsson, Ingemar Nilsson,
Daniel Eriksson och Mårten Tomasson vid Åstholmarna i
Tynderö socken i Medelpad.

Gävlefiskarna var dock inte ensamma på norrlands-
marknaden. De konkurrerade och samarbetade med bor-
gare från mälarestäder såsom Södertälje, Strängnäs och
Köping.¹³

Det sjuder av liv

Denna korta inblick i Gävles fiske och handel längs norr-
landskusten under 1600-talets första årtionden visar att
var och varannan gävlebo — fattig som rik — på ett eller
annat sätt var engagerad i dessa näringsfång. De kultu-

rella och ekonomiska kontakterna mellan framför allt ångermanlänningar och gävlebor var intensivare och tätare än vi tidigare kunnat ana. Många släktband knöts under årens lopp, och förbindelserna upprätthölls genom arv och egendomar.

Den bild av norrlandskusten som sakta träder fram ur de torftiga räkenskaperna sjuder av liv och arbete, men hur det gick med kronoryttarnas beslagtagna strömmingstunnor får vi knappast veta.

Noter

- 1 Riksarkivets (RA) ämnessamling "Handlingar angående fisket", vol. 1.
- 2 Några analyser av handelns betydelse för Gävles eller Norrlands ekonomiska utveckling kommer inte att göras i detta sammanhang. Inte heller behandlas stadens utrikeshandel eller norrlandsstädernas handel med andra orter.
- 3 Gävles tullränskaper för perioden 1603–1621 förvaras under signum 547–555.
- 4 Gävles och norrlandsstädernas handelskontakter under 1500- och 1600-talet har bl.a. berörts av Fyhrvall (1901), Söderberg (i Humbla 1946), Friberg (1983), Wikström (1986) och Hermansson (1990).
- 5 Lokala tullränskaper, vol. 551:I, p. 52r, KA.
- 6 Lokala tullränskaper, vol. 549:IV, p. 73r, KA. 1 timmer = 40 st., 1 decker = 10 st.
- 7 För att kunna dra några slutsatser om handelns utveckling måste emellertid hänsyn tas till förändringar i priser, måttenheter och förtullningsregler.
- 8 Lokala tullränskaper, vol. 549:IV, p. 62, KA.
- 9 Lokala tullränskaper, vol. 549:II, p. 63r, KA.
- 10 Lokala tullränskaper, vol. 549:II, p. 58r, KA.
- 11 Fjärrfisket har tidigare behandlats av åtskilliga forskare, av vil-

ka Johan Nordlander (1924) intar en särställning genom publiceringen av ett av de första och viktigaste arbetena härom. Vidare kan bland många andra nämnas Henry Littmarck (1927-29), Albert Eskeröd (1946), och Harry Lohsby (1978). En genomgång av tidigare forskning samt viktigare källor till fjärrfiskets historia har nyligen presenterats av författaren (Grundberg 1993).

12 Lokala tullräkenskaper, vol. 549:II, KA.

13 Grundberg 1993, Brunius 1993.

Litteratur

Brunius, J., under utg., "Mälarstädernas norrlandsfiske", i: *Bottnisk kontakt* VI. Gävle.

Eskeröd, A., 1946, "Gävlebornas strömmingsfiske", i: *Ur Gävle stads historia*. Gävle.

Friberg, N., 1983, *Stockholm i bottniska farvatten*. [Tills. med Inga Friberg.] Stockholm.

Fyhrvall, O., 1901, *Bidrag till Gefle stads historia och beskrivning*. Gefle.

Grundberg, L., under utg., "Fjärrfiske längs norrlandskusten före 1800. Källäge och forskningsförutsättningar", i: *Bottnisk kontakt* VI. Gävle.

Hermansson, Å., 1990, "Norrlandsstädernas handel till år 1620", i: *Älvdal i norr. Människor och resurser i Luledalen 1300-1800*. Luleå.

Humbla, Ph. (utg.), 1946, *Ur Gävle stads historia. Utg. till femhundraårsjubileet*. Gävle.

Littmarck, H., 1927-1929, "Gävle fiskerskaps fiskefärder norrut under gångna tider", i: *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1926-1927 och 1928-1929*.

Lohsby, H., 1978, "Gävle och strömmingsfisket", i: *Från Gästrikland 1977*.

Nordlander, J., 1924, "Gävlebornas fiskefärder till Ångermanlands kust", i: *Meddelanden av Gästriklands Kulturhistoriska Förening 1923*.

Wikström, L., 1986, "Norrlandsstädernas handel på Stockholm under andra hälften av 1600-talet", i: *Arkiv i Norrland* 8.

GUNNAR LARSSON

En småskollärarynnas intryck av folket i västra Hälsingland runt sekelskiftet 1900

I västra delen av Los församling i Hamra kapellag (Orsa finnmark), återfinns Östra Råberget cirka en halv mil norr om Noppikoski och fyra mil sydväst Los kyrkby. År 1886 bodde där omkring 25 personer varav en småskollärarynna. Hon hette Hilda Maria Carlén och var född i Hogstad socken i Östergötland. Efternamnet var taget efter fadern, snickaren Carl Pettersson. Noterbart är att Hilda Carlén uppenbarligen inte kom från någon litterär uppväxtmiljö; både fadern och modern "läser hjälpligt" enligt husförhörslängden.¹

Hilda Carlén efterlämnade två handskrivna häften betitlade "Några små händelser och iakttagelser från Hälsinglands finnskogar — upptecknade af en vandrande lärarynna".² I dessa har hon antecknat minnen från tiden som lärarynna i Råberget och den närliggande byn Tackåsen. Anteckningarna är gjorda något eller några av de första åren av 1900-talet, förmodligen 1902-03, då Carlén tjänstgjorde i grannförsamlingen Färila.

Som nyutexaminerad lärarynna tjänstgjorde Carlén några år i Östergötland innan hon hösten 1885 kom till

Los skoldistrikt. Hennes årslön var 350 kr (eller motsvarande värde). De ordinarie (manliga) lärarnas lön var däremot den dubbla.³

Carléns intryck av nybyggarna i Los finnskogar var långt ifrån den nedlåtande skämtsamma som Imber Nordin-Grip gjorde sig till tolk för, exempelvis i följande historia: "... mot uråldrig, segt kvarlevande hedendom och otrolig okunnighet har striden stått hård här i finnskogens gömslen. Kyrkoherde Norelius säges själv ha berättat, hur han en dag slog sig i samspråk med en bonde som ej kände igen sin herde. — När var du i kyrkan sist? frågade Norelius. — Ja va där om långfredan. — Vad talade prästen om? — Han bråke bå länge och väl om en, som dom ska ha släppe ihjäl. — Hur sa han att det skulle gå för dem, som gjorde likadant? — Ja kommer int så noga ihog, men nock hörde jag, de skulle gå fan så illa."

Nordin-Grip kommenterar historien med att detta "var långfredagstexten, uppfattad som enklaste vardagsmoral, den enda man dittills känt till i finnbygden".⁴

Hos Hilda Carlén fanns inte något av den gottlundiska övertron på finnättlingarnas primitiva och ursprungliga godhet.⁵ Detta belyses tydligt genom beskrivningen av barnen i Tackåsen, en by som i motsats till Råberget beboddes av "sockenfolk" och "bara en finne", och "inte voro de ... på långt när så tjuriga som Råbergsbarnen och inte så fula heller. Gud förlåte mig mina synder, men jag har aldrig kunnat få någon kärlek till de äkta finnarne och aldrig kunnat upptäcka de förträffliga egenskaper man påstår dem äga. Den enda egenskap jag kunnat se är deras tjurighet gränsande till envishet och den tilltalar mig inte så värst."

Sin ankomst till finnbygden och Råberget i september 1885 beskriver Carlén som "en förskräcklig sak". Hon er-

känner emellertid att "ovanan vid sådana här trakter och en så otamd natur" gjorde att uppkomna svårigheter överdrevs.

Östra Råberget bestod enligt hennes anteckningar av två gårdar, "bebodda af 3 halfbröder af hvilka 2 familjefäder med inalles 18 barn och en ungskarl Olle ... De voro helfinnar, riktigt oblandad ras. Föräldrarne, ett par 100-åringar eller däromkring, som lågo i fähuset och voro i fullkomligt barndöme, talade alltid finska sinsemellan."

På följande sätt skildrar Hilda Carlén närmare sin ankomst till Råberget:

Dödstrött, med skorna i ruiner, kjolarne trasiga och genomblöta dels af det eviga regnandet som var så ymnigt då för tiden och dels af träskens vatten och gyttna, kom jag i septemberskymningen hit. Jag kan tillägga att mitt ansikte också var genomblött af tårar ... Ja, jag ångrade mig, men det säger också världanes allvise styresman ibland göra och då får ingen undra på mig ... Familjen Elias där jag skulle bo, tog emot mig vänligt efter sitt sätt. Nu tillfredsställer detta mig fullkomligt, men då var det lite ovant för en som kom från trakter där människor brukar uttrycka sina känslor med ord. Hela familjen som nyss kommit från slåttern, genomblöt såsom jag och kanske ännu mer uttröttad, satte sig på en långbänk i den s.k. sommarstugan molteg och glodde på mig. Under andra omständigheter skulle kanske en sådan odelad uppmärksamhet för att ej säga beundran ha smickrat mig, men nu var jag alldeles för blöt på alla vis för att tänka på sådant. Jag brast i gråt och blef ännu blötare. Det var ock så alltigenom sorgligt. Den kolsvarta stugan, där ljuset sparsamt silade in ge-

nom ett par gröna fönster, där takåsen var kolsvart och där en svart gryta hängde i en ketting öfver elden. Medgif att man kunde fått se en ljusare anblick! Finnarne voro också mera mörka än deras nationalitet kunde medgifva. Svettiga, sotiga och rökiga (de ligga ute ibland under slåttern framför en upptänd eld då röken gifvetvis slår dem i ansiktet) lyste bara hvit ögonen. En gammal käring som såg ut som en Vala eller forntida offerprestinna bröt omsider den långa, tryckande tystnaden och sen vågade äfven de andra säga något. Jag minns så väl hur hon såg ut och troligen var hon barn af ett föregående århundrade. Hon var om möjligt ännu svartare än de andra och hade än hvitare hvitögon. Håret hängde i ojämna testar nedåt ryggen och gestalten var lång, mager och böjd. 'Sibyllan' bjöd mig kaffe starkt som malört och saltadt och längre fram på kvällen fick jag smaka anrättningen i grytan ... Sedan blef jag visad till en kammare uppe i 'storbyggningen'. Familjen Elias som blifvit smått välbergad genom att sälja sin skog, hade äfven storbyggning. Den bestod dock blott af 3 rum. I det ena bodde de själfva, i det andra Sibyllan och i det 3dje skulle jag bo och hålla skola. Det var ett rätt trefligt rum blott det varit färdigt. Nu voro timmerväggarne nakna och gråstensspisen orappad. Ett bord, en säng, ett skåp och ett par bänkar var möblemanget. Sedan tillkommer ett par bänkar ... samt ett par långbord för skolan.

Innan Carlén tillträdde tjänsten i Råberget, hade barnen fått gå till Björkberg i skola

eller ock fått låta bli, merendels hade de låtit bli.

Och det kan ingen undra på. Ty 2 mils skolväg öfver

berg och backar, träsk och sjöar är nästan drygt för t.o.m. finnar. Och nu hade Los skolråd skaffat dem lärarinna i undertecknads olyckliga person. Lokal fick de hålla själftva. Lite material fick jag af presten: några folkskolans läseböcker och en föråldrad geometri, hvad man skulle använda den senare till på en plats där aldrig förr varit skola och där ingen kunde läsa hjälpligt innantill, är mig ännu obegripligt.

Råbergsbarnens "tjurighet gränsande till envishet" resulterade i ständiga nederlag för den östgötska lärarinnan. Då hon försökte få en ung flicka att bekänna en förseelse som hade gjorts mot en kamrat hjälpte ingenting: "Då blef jag arg och glömde att det minst af allt går att skrämman en finne ... och jag utbrast i harmen: 'Jag ska nog klämman ur dig sanningen en vacker dag.' Och vet ni hur hon svarade: 'Jag tänker ni får klämman då ock.' Hon hade rätt."

En annan gång glömde jag åter deras starka själfkänsla och skulle ställa en pojke i skamvrån. Jag befallde honom först gå dit och ställa sig, men naturligtvis gjorde han inte det. Som jag dock var nybörjare här då, förstod jag ej att det var jag som skulle vika, utan jag tog pojkvasken med våld trots energiskt motstånd och släpade honom i vrån. Men det skulle jag icke ha gjort. Han blef så himla rasande öfver denna förnärmelse mot hans lilla 10-åriga person, att han spottade mig i ansiktet. Ännu mer retade han upp sig då han stod där så att hans näsa sprang i blod och jag måste låta honom gå därifrån. Sen har jag aldrig ställt någon i skamvrån.

Trots allt bodde Hilda Carlén i denna del av Hälsing-

land hela sitt resterande arbetsföra liv. Detta så mycket mera märkligt som hon inte heller begrep sig på de "svenska" barnen. Ännu år 1903 kunde hon med sin typiska uppriktighet skriva:

En Helsing gör aldrig något utan någon slags valuta för det: pengar eller åtm. heder och beröm. Jag har observerat barnen. Om man läser eller talar om något rörande eller vackert för dem. Man kan aldrig förmärka den minsta rörelse och aldrig har jag sett en tår i deras ögon för annat än egna sorger eller kränkt 'heder'. Antagligen äro de grufligt elaka eller också är det en brist i den själsförmögenhet som man kallar hjärta. Jag har ibland varit rent förtviflad öfver denna köld. De ha nästan alla sångröst och ett fint öra för melodien men det är aldrig något lif eller någon entusiasm eller innerlighet i denna sång. Det är som en likgiltig fråga såsom: 'Hvad har jag för att stå här och gal? samt ett tillägg: 'Men då jag intet har, ska jag åtm. ta saken kallt och inte öfveranstränga mig eller ens röra vid någon känslig sträng', ifall det nu finns någon.

Carlén är införstådd med att hon bevittnar finnkulturens dödsryckningar. Hon är också väl medveten om dess särart, så väsensfrämmande från hennes egen uppväxtmiljö. Uppenbarligen har hon en kluven inställning till detta. Samtidigt som hon äger stora svårigheter att förstå människorna i Råberget, erkänner hon utan omsvep deras rätt till oberoende. I ett inledande kapitel beskriver Carlén sin syn på finnbygdens kolonisation och utveckling. Bl.a. skriver hon:

Emigranterna fingo naturligtvis ej bosätta sig på den uppodlade jorden, utan begåfvo sig åt skogarna.

Där togo de i besittning så stora sträckor af skogar och fiskevatten hvar och en trodde sig kunna famna öfver ... och så blefvo de utan att ana det ägare till ofantliga rikedomar. De fingo dock ganska lite gagn häraf. Innan de visste ordet af hade bolagen — denna nutidens särskildt Norrlands kräftska — narrat af dem alltihop. Och nu äga de ingenting, icke en gång de jordlappar deras förfäder emigranterna odlat — mindre då deras skogar och fiskevatten. Nej, nu äro de alla samt och synnerligen bolagens landbönder ... och såväl jakt som fiske till det mesta förbjudet. Det är numera bolagsherrarnas privilegium. Men något som de ej förlorat är den blandning af finsk tjurighet och svensk katighet som dels blifvit en följd af deras korsning med svenskarne och dels är ett arf från deras vidfamnestid, då enhvar ägde marker som en nutida tysk kurfurste kunde ha skäl att önska sig. Hade ej mer än en enda ko i fähuset eller en fattig get i krakhuset och icke en enda af sina trasiga ungar skodd om fötterna, så sätta de sin näsa lika högt för det, för alla utom bolagsinspektorn, presten och länsman. Samma är förhållandet med barnen. De äro mer tjuriga än föräldrarna, naturligtvis då ej tiden och tvången hunnit att nöta af något af deras ursprungliga arf och de äro särdeles svåra att lära litet vanlig höflighet såsom att hälsa, svara höfligt på frågor och framförallt är det nästan ogörligt att få dem (gossarne) till att taga mössan eller hatten af. Det sitter nog i dem att en fri man bör ha sitt huvud betäckt och att det är slafvars kännemärke att lyfta på hatten för sina herrar. Och dock äro de och ännu mer blifva de nog framledes slavar. Stackare! Jag unnade dem i sanning ett bättre öde!

Även om Hilda Carlén haft med sig förutfattade meningar rörande folket i finnskogen när hon först anlände dit, så hade dessa åsikter för länge sedan ersatts av egna uppfattningar, byggda på egna erfarenheter då hon drygt 15 år senare gör sina anteckningar. Hon påstår uppriktigt att hon förväntat sig ett annat folkkyne än det hon mötte: "Då jag först kom hit opp som lärarinna, visste jag inte riktigt hur den här finsk-germanska blandningen skulle tas, hvarken de äldre eller yngre. Jag trodde förstås i min enfald att både gamla och unga voro lika södra Sveriges allmoge. Men den som tror detta, tar högeligen fel och får allt ändra metod..." Vidare:

Innan jag kom hit, tänkte jag att en sådan mäktig imponerande och allvarlig natur skulle fostra tysta, drömmande, inåtvända ja nästan filosofiskt anlagda människor. Men jag bedrog mig. Ingen kan vara så utåtvänd, ja nästan ytlig som en skogsmänniska ... Ingen kan hysa ett sådant förakt för allt som icke är af jord och varden till jord, som en Helsing, han må för öfrigt vara finne eller sockenbo.

Carléns dom faller hård över hälsingens religiositet. När denne, om så verkligen skedde, blev religiös "så är det icke för att blifva sedligare och bättre utan för att tillförsäkra sig om de reella fördelar som utlofas i annan värld...".

I mars 1886 kom en baptistkolportör till Tackåsen, f.d. soldaten Ed, "en riktig mörksens uf". Besöket resulterade i en mindre väckelserörelse i skogsbyarna. Ed var av allt att döma en vältalig predikant men Hilda Carlén lyckades han inte övertyga:

"Till text för sina predikningar tog han antingen berättelsen om Rebeckas list med getskinnen, Josef och fru

Potifar eller ock, och detta med synnerlig förkärlek, skökan Rahab och det rosenröda snöret ... Han ville gärna tala om kvinnfolk och höll sig alltid i gamla testamentet.”

Ed sjöng sånger ("det gör hvarje rättskaffens kolportör") vilka mestadels handlade om djävulens konster och knep, men också om Jesus som till slut alltid lyckades driva bort det onda:

På detta sätt gick han ann som en röd hund tills han fått nästan alla utom lindebarnen och mig omvända och sen drog han till en annan finnby med sin sköka och hennes snöre. Resultatet blef det samma där, men där fick han äfven lärarinnan med sig — om genom snöret eller någon annan dragningskraft förmåler icke historien.

Den omnämnda lärarinnan hette Hilda Hillstedt, småskollärlarinna i Sandsjö, född i Gävle dit hon också återvände i oktober 1887. Hillstedt följde kolportör Ed under hela senvintern från by till by på hans "missionsresa". Men "den här omvändelsen räckte ej längre än till våren och de andra fruntimrens ej längre än till deras karlar och fästmän kommo hem".

Carlén ser flera orsaker till de hastiga religiösa svängningarna. Strax efter trettondagen for männen iväg på skogshuggning och kom inte åter förrän till påsken:

Då gällde det att kunna stå och gå på skidorna och det inte bara för grannlåts skull. Inträffar något elände med folk eller få, finns intet annat sätt att komma fram ... än att gå på skidor, då inga vägar kan finnas eftersom karlar och hästar äro borta. Men det gick bra då jag var där. En käring fick visserligen smått, men det fanns 'barnmorska' i byn,

det finns förresten i alla byar här på skogen. Inte äro de något vidare teoretiskt utbildade för facket men så mycket mer praktiskt. Och för övrigt är inte finnkäringarna så värst fjeskiga af sig. Det går att 'syta' (= att få smått) som att rifva gammal näfver och 2dra eller tredje dan är de på fötter igen.

Carlén menar att "...nådens vindar" blåste mest "på ensliga landsbygden under vintertid och att det varit kvinnfolken som värst angripits. Det kommer sig ... af den rikligare näringen och det mindre ansträngande arbetet om vintern än om sommaren, som gör att ett öfverskott af kraften återstår till intellektuella ansträngningar eller nöje och här tillkommer såsom ett särskildt moment det nödtvungna celibatet för en del unga människor som vant sig vid annat."

För vem skrev Hilda Carlén? Det handlar förvisso inte enbart om rent privata minnesanteckningar. Som framgår av citat ovan, riktar hon sig till en eller flera läsare. Kanske hade hon ambitionen att få upplevelserna publicerade och att de bevarade skrivhäftena representerar ett första utkast. Texten är rubrikindelad, t.ex. "Då jag kom hit", "I en annan by" och "Åter till Råberget". Ofta framhålls det exotiska, och upplevda särarter tenderar att överdrivas. I samband med barnafödseln, där det "går att syta som att rifva gammal näfver...", gör hon denna reflektion: "Jo, jo! ju mindre människorna fått med af 'civilisationens välsignelser', ju närmare är de djuren äfven i detta fall."

Förmodligen skriver Carlén för en sydsvensk publik med likartad ursprungsmiljö som hennes egen, den östgötska slättbygden. Hennes fria språkbruk kan vara ett medvetet grepp för att betona inflytandet från en mindre

civiliserad omgivning. Samtidigt ägnar hon stort utrymme åt att uttrycka sin längtan efter högre kulturell skönhet. Denna aspekt på tillvaron kunde omöjligen tillfredsställas genom samvaron med bygdens folk:

"Våren kommer, fågeln kvittrar, skogen löfvas, solen ler och de lösta floder dansa jublande mot havet ner" säger Tegnér i Fritiofs saga och så fick även jag säga en gång i Tackåsen. Då var det redan långt i maj. Jag förmodar att alla lefvande varelser medvetet eller omedvetet längta efter våren ..., men jag undrar om någon har längtat så intensivt som jag gjorde i Tackåsen nådens år 1886. Hvad jag längtade efter mer än själfva förändringen till det bättre i naturen, vet jag ej. Hvem vet förresten det — man drömmer om idealet ..., det okända som ännu ingen nått eller känt sig tillfreds med, man längtar och drömmer, ty hvad ska man annars göra i en ödemark med ett tiotal barn att umgås med — okunniga, oförståndiga och bra nog elaka. Och några käringar och ungmör, som hvarken ha tid, lust eller förmåga till något utom det som rör detta lekamliga lifvets uppehälle och nödtorft. Ack, jag var ju 24 år bara och då lefver man ju inte vid bröd allena. Man tror sig då åtm. ha en själ — en stor själ, en rik själ — åtm. vill man så innerligt gärna möta förståelse — man vill så gärna dela med sig af sitt 'huves rika håfvor' — om någon bara hade vett att uppskatta och ta emot.

Att anteckningarna syftar till någon längre sammanhängande berättelse framgår även av en passus där Carlén beskriver ett vådligt äventyr i Sandsjöån. Hon hade avslutat läsningen i Tackåsen och ämnade i mitten av

maj åter till Råberget för att hålla skola fram till midsommar. Till hjälp att bära sin packning hade hon två 15-åriga pojkar. Om själva övergången av vattendraget säger Carlén: "Det är omöjligt att beskriva den känsla jag erfor, då pojkarne stego i och som stegrades i den mån de kommo djupare och djupare. Slutligen steg vattnet dem upp under armarne och genomblötte innehållet i deras näfversäckar." Vidare:

Först då pojkarne kommit öfver med lifvet och kon-
tarne i oskadt skick och smått begabbat mig för min
rädsla samt smått uppmuntrade mig att det visst
icke var hvarken kallt eller oangenämt, klef jag i ...
Jag känner ännu i andanom efter 16 år hur det var
och hur jag fruktade få kramp af iskylan och dö
midt i strömdraget. Ju djupare det blef, dess hems-
kare blef det. "Jag drunknar jag kommer aldrig med
lifvet öfver" skrek jag. Men de otäcka pojkarne bara
skrattade och sade: "Åh strunt! Ni flyter väl opp på
någon sten." Men som synes af dessa mina "memoa-
rer" drunknade jag ej, utan kom lyckligen i land jag
också ehuru naturligtvis våt till midjan...

Memoarerna torde med all säkerhet ha utgjort ett mer
omfattande material än enbart dessa två skrivhäften. Det
ena häftet börjar nämligen mitt i en mening.

Hilda Carlén hade säkerligen en stor portion stolthet.
Hur ska man annars förklara att hon hela sitt yrkesverk-
samma liv var bosatt i en bygd där hon varken kände sig
hemma i naturen eller bland människorna. Kanske var
det just denna stolthet som förenade henne med dem
hon var satt att undervisa. Den beskrivning hon ger av
finnens självaktning och vägran till lydnad inför "sina

herrar", skulle nämligen även kunna passa in på författarinnan själv.

År 1889 sökte Carlén tjänst vid Naggens mindre folkskola i Ramsjö skoldistrikt, en tjänst som hon också tilldelades.⁶ Men redan tre veckor senare ansåg sig skolrådet föranlåten att riva upp beslutet. Enligt motiveringen beroende dels på bristen på skolbarn, dels p.g.a. skolhusets dåliga skick och

dels slutligen på grund af det öfverhöfvan vanvördiga ock om social och politisk radikalism vittnande bref som den för Naggens skola den 11te sistlidne Juli valda lärarinnan Hilda Carlén tillsändt skolrådets ordförande och hvarigenom hon visat sig vara oduglig och ovärdig att vara barnauppfostrarinna och lärarinna, beslöt nu skolrådet, att nämnda Hilda Carlén skulle medelst uppsägning entledigas från den befattning hvartill hon valts och frikallas från all tjänstgöring i Ramsjö.⁷

Genom samtal med elever till Carlén får man veta att hon var omtyckt som lärarinna. Hennes mindre positiva inställning till människorna i bygden var aldrig av personlig art. Vad hon främst saknade var en kollektiv högre form av medvetande, där man hade "vett att uppskatta och ta emot" sådant som "icke är af jord eller varden till jord". I Carléns fall underblåstes säkerligen hennes inställning av en stark hemlängtan, men självkänslan förbjöd henne att erkänna det. Först när hon pensionerats och hennes syster dött, återvände hon till Östergötland.

Syftet med denna framställning har varit att genom några citat och utdrag ur Hilda Carléns anteckningar ge läsaren en inblick i den verklighet som mötte dem som vigde sitt liv åt undervisningskallet.

Avslutningsvis skall Hilda Carlén få beskriva ett besök hon gjorde hos en lärarkollega:

Det var dåligt med maten hos min kära kollega. Hur ska man förresten kunna fordra att en småskollärarinna ska ha mat, då hon ska vara fin, resa hem alla ferier och ta hästskjuts lite om sender fram till kyrkbyn, 4 mil! Det är orimligt att begära. Kaffe drack hon inte och Gud förlåte mig! jag tror inte hon drack något annat heller, om ej vatten. Huruvida hon åt något eller ej, vet jag inte. Det som förvånar mig var, att hon kunde vara fet och vacker. Men *luften* är så stärkande på våra berg och så tror jag hon hade bra hull hemifrån.

Noter

- 1 Husförhörlängd, Hogstad socken 1860–66, Beletorp, s. 139.
- 2 Jag har haft tillgång till fotostatkopior av skrivhäftena. Originalen befinner sig i privat ägo.
- 3 Hilda Carléns tjänstgöring som småskollärarinna efter utexamineringen 20/12 1881:
Östra Tollstad (Östergötland) 1882–1885, Råberget-Tackåsen (Los) 1885–1886, Näsberg-Risarf-Lillskog (Färila) 1886–1891, Ytteryg-Yg (Färila) 1891–1896, Näsberg-Risarf-Lillskog (Färila) 1898–1911 och Holmen (Färila) 1912–1925. Den 1 juli 1925 avgick Hilda Carlén med pension efter 39 tjänsteår.
- 4 Social-Demokraten 24 mars 1935, Imber Nordin-Grip, "Loos. Finnskogarnas och bykyrkogårdarnas socken". (Avskrift Mona Isaksson, Fågelsjö.) — Textens Norelius var 1846–59 Los församlings förste kyrkoherde.

- 5 C.A. Gottlund, "Dagbok öfver dess Resor på Finnskogarne år 1817." [Utgiven 1931. Facsimileedition 1984.]
- 6 Ramsjö församlings kyrko- och skolrådsprotokoll 11 juli 1889.
- 7 Ramsjö församlings kyrko- och skolrådsprotokoll 4 augusti 1889. Hilda Carléns skrivelse har inte kunnat återfinnas.

ANDERS NORBERG

Fisket efter norrlandskusten 1865–1992

Minnen av tre generationers
verksamhet vid Spikarnas fiskeläge
i Alnö

Inledning

Syftet med denna artikel är att ge en kort översikt över hur verksamheten i ett litet fiskeläge efter norrlandskusten har gestaltat sig under de senaste hundra åren. Uppsatsen bygger på egna minnen och på uppgifter som min far har lämnat. I stora stycken överensstämmer uppgifterna med vad jag har läst i etnologisk litteratur rörande fiske, fiskesamhällena och livet däri, men det finns också inslag som är unika för Spikarna och den verksamhet som där bedrivits.

Min farfar var född 1865 och avled 1946, min far var född 1907 och avled 1992 medan jag själv är född 1945. Vi representerar tre led i fiskets utveckling efter norrlandskusten: farfar bondefisket, pappa yrkesfisket (som det bedrevs från 1920-talet och fram till mitten av 1980-talet) och jag själv binäringsfisket.

Fisket efter norrlandskusten

Fisket efter norrlandskusten kan uppdelas dels i fiske med fasta redskap, dels i fiske med rörliga redskap (dvs. redskap som endast ligger ute under en natt och sedan flyttas).

Fiske med fasta redskap kan endast ske på ägda eller arrenderade fiskevatten, medan det rörliga fisket är fritt i öppna havet och 150 meter från fasta redskap. Den sistnämnda bestämmelsen följs numera inte alls. Till de fasta redskapen räknas laxnäten. Under 1800-talet var dessa gjorda av hampa eller hemspunnet lin. Maskstorleken var 6-7 varv/aln, dvs. mellan 8,5 och 10 cm maskstolpar. I dessa laxnät fick man sällan lax under 10 kg. Under 1900-talet övergick man mer och mer till 8-10 varv/aln samtidigt som man använde bomullsgarn i laxnäten. På 1950-talet kom nylonet vilket innebar en revolution inom laxfisket. Man fick starkare material och maskstorleken minskades återigen. Nu blev det vanligt med 10-12 varv/aln. Maskorna är således hälften så stora nu som under 1800-talet. Detta innebär också att man numera tar all lax, och att inget sparas för tillväxt. Man har också ändrat garnets sammansättning. De tidiga nylonlaxnäten bestod av spunnet garn. Numera har man mest heldragen nylontråd som är tvinnad. Det sistnämnda är mycket "fiskligare".

Denna utveckling gäller även drivgarnsfisket efter lax som huvudsakligen bedrivs i Östersjön. Det är inte märkligt att laxbeståndet minskar och man måste införa kvot-system.

Fisket efter lax med nät var mycket säsongbetonat. Man lade ut näten vid midsommartid. Det normala är nämligen att laxen börjar visa sig vid medelpadskusten

först vid mitten av juni. Det kan variera något beroende på isförhållandena under vintern. De första laxarna för året brukar visa sig efter hälsingekusten och vid Ångermanälvens mynning, därefter är det ljunga- och indalsälvsloxens tur. Laxsäsongen varade i stort sett en månad, dvs. till mitten eller slutet av juli. Då tog man upp redskapen samtidigt som slåttern började.

Bland de tidigaste nedslagen när det gäller lax efter medelpadskusten var en lax som fångades den 18 maj. Det året var det en mycket mild vinter. (1992 var det också en mycket mild vinter, vilket innebar att storlaxen — den som kommer först — hade gått ifrån sig redan i första veckan av juli.)

Fisket med laxnät var således tidigare mycket begränsat. Med mindre maskstorlek fanns det möjlighet att få även mindre laxar. Detta innebar att fiskesäsongen förlängdes, och numera är dessa laxnät, eller öringkrokar som de mer populärt kallas, de vanligaste redskapen förutom s.k. finnfallor.

Fiske med öringkrok kan bedrivas ända till dess att isen lägger, dvs. till mitten av november, och man börjar fiskesäsongen så fort isen har brutit upp på våren. Det finns nämligen gott om öring både vår och höst. Under sommaren är öringen däremot mer sällsynt. Den vandrar då ut i Bottenhavet.

Också ryssjor och kittor är fasta fiskeredskap. Ryssjorna introducerades österifrån. Under 1800-talets senare del kom nämligen många svensktalande finländare från Österbotten över till Sverige för att arbeta på sågverken efter bl.a. medelpadskusten. En del av dessa var fiskare, och de bosatte sig företrädesvis på Alnö och i Njurunda. Med sig hade de ryssjor. Dessa kom att innebära en revolution för sikfisket efter medelpadskusten. Tidigare hade

sikfisket endast bedrivits i form av notfiske. Nu kunde man använda sitt ägda eller arrenderade vatten mer effektivt. En ryssja kunde man lägga ut tidigt på våren och ta upp sent på hösten. Den måste visserligen tas upp för tvättning och torkning var fjortonde dag så att bomullsgarnet inte ruttnade, men i gengäld hade man ett redskap som inte behövde passas på samma sätt som laxnäten. När det är varmt i vattnet måste ett laxnät vittjas två gånger om dagen för att fisken inte ska bli dålig.

I ryssjan fick man förutom sik och lax även gädda och abborre samt någon gång harr och ål. Under vissa perioder, i synnerhet under våren och hösten, kunde man dagligen få tonvis med sik i dessa ryssjor.

Ryssjan var så effektiv att man på 1890-talet införde förbud mot ryssjefiske från kl. 18.00 på lördag till kl. 18.00 på söndag. Det var många som trotsade detta förbud, vilket ibland upptäcktes av tullen. Resultatet blev ofta tingsbesök och bötesföreläggande för olaga fiske.

Ryssjan var emellertid rätt besvärlig att vittja och efter medelpadskusten utvecklades en variant av ryssja, som kallas *kitta*. I stället för att använda ryssjebågar till vattuhus och fiskhus fastsattes garnet på pålar. Författarens farfar var en av dem som utvecklade detta fiskredskap. Det används fortfarande av ett par entusiaster efter medelpadskusten.

Under de senaste åren har det införts restriktioner mot ryssjefisket, och detta har i det närmaste upphört. Det innebär också att sikfisket minskat betydligt. Det finns några som använder sig av s.k. sikkrokar som fasta redskap. En sikkrok kan jämföras med en öringkrok men har mindre maskstorlek och är gjord av vekare garn.

Ryssjor och kittor hade dock vissa begränsningar. Genom sin konstruktion med ketsar och mungarn (dvs. led-

armar för att leda fisken till fiskhuset) som skulle stå på botten var man hänvisad till relativt grunda vikar och vattnet närmast stranden. Det var sällan en ryssja fanns på 20 meters djup, och för en kitta bestämde trädens längd djupet. Detta innebar att dessa redskap oftast befann sig 50–75 meter från stranden. Under 1960-talet fastslogs att längsta avstånd från strand för fasta redskap skulle vara 300 meter. Detta kom återigen att innebära en revolution för fisket och man funderade nu över nya redskapstyper.

Några gjorde försök med att lägga öringkrokar och lax-nät längre ut på djupare vatten. Man satte på blytelnar samtidigt som man lät redskapen flyta på vattnet. De nådde ej botten. Det visade sig vara ett bra sätt. Man fick mycket mer lax och öring med denna metod och i början av 1970-talet var detta den stora förändringen av laxfisket. Efter några år hade emellertid laxen lärt sig att följa garnet i öringkrokarna och simmade ut igen. Nu kom nästa betydelsefulla fiskeredskap, också det ett fast sådant. Återigen är Finland föregångsland och de s.k. finnfällorna gör sitt intåg efter norrlandskusten.

Finnfällan är en variant av ryssja men är betydligt mer effektiv och den är oberoende av vattendjupet. Finnfällan består av ketsar och fiskhus. Den har oftast tre ingångar. Det nya är att det finns botten i både ketsar och fiskhus. I ryssjan fanns det endast botten i vattuhus och fiskhus men inte i kets och mungarn. Detta medför att man kan lägga en finnfälla på vilket djup man vill. Det enda man bör ta hänsyn till är avståndet från land. Med finnfällorna uppstod även tankar på effektivare landgårdar, dvs. den ledarm som fisken följer från land ut till själva fiskeredskapet. Tidigare hade man använt sig av samma maskstorlek på landgårdarna som på ketsar och fiskhus.

Man trodde nämligen att laxen inte följde landgården om denna hade för stora maskor.

Det fanns en fiskare som endast använde sig av grövre snören med sten på till landgård och han fick lika mycket lax som de andra. Detta blev upptakten till ett ändrat synsätt på landgårdarnas utformning. Numera har man stora maskor, oftast 2 varv/aln, vilket bl.a. gör landgårdarna mycket ljusare och svårare att upptäcka för fisken. Tidigare var landgården mer lik en vägg som fisken mötte.

I dag används finnfällorna i mycket stor utsträckning men de är liksom alla andra fiskeredskap känsliga för vattnets föroreningar. En fälla kan ligga ute i ca 4 veckor utan att problem med beväxning uppstår, men därefter börjar man känna att garnet luktar till följd av alger och all den smuts som fastnar. Fisken är mycket känslig för detta och fångsten halveras när garnen blir smutsiga. Många tar därför upp finnfällorna i slutet av juli och lägger ut öringskrokar i stället. Det är troligt att finnfällan mer och mer kommer att användas på samma sätt som laxnäten gjorde under 1800-talet och i början av 1900-talet.

Finnfällorna är mycket effektiva fiskeredskap och det har höjts röster för att förbjuda dem. Det har föreslagits att endast s.k. licentierade fiskare skulle få ha möjlighet att använda dessa redskap. Något formellt beslut har ännu ej kommit men diskussionerna är livliga.

Men fiske bedrevs också med rörliga redskap, exempelvis strömmingsfisket. Detta fiske har ekonomiskt sett alltid varit det mest betydelsefulla för de norrländska fiskarna. Laxen har endast under kortare perioder kunnat göra strömmingen i ekonomiskt avseende rangen stridig.

Det finns två typer av strömming efter norrlandskus-

ten, nämligen den vårlekande och den höstlekande strömmingen. Den vårlekande är vanligast. Det är den som bl.a. används till surströmming. Den höstlekande är kvalitetsmässigt bättre och lämpar sig utmärkt till saltning. I början av seklet var det ofta den höstlekande strömmingen som användes till surströmming. Den blev klar på våren och var av betydligt högre kvalitet än dagens surströmming.

Under strömmingsfiskets kris i slutet på 1950-talet försvann den höstlekande strömmingen så gott som helt och man trodde den var borta för alltid. Numera har den dock börjat återkomma.

Det viktigaste strömmingsfisket på våren var krokfisket. För att rättvisa skulle uppnås upprättades en turordning och man lottade ut de på förhand bestämda krokplatserna. Av hävd visste man hur strömmingen rörde sig mellan kobbar och skär och det var viktigt att ha ett regelverk för hur detta fiske skulle bedrivas när man var ett 20-tal båtlag. Efter andra världskriget avtog antalet fiskare och regleringen upphörde. Det blev den som kom först som fick lägga ut sina skötar. En regel levde dock kvar länge och det var att ingen fick fara med skötarna före kl. 14.00 på söndagarna. Denna regel upphörde för några år sedan, då man fick rättighet att fiska strömming även under lördagsdygnet.

Krokfisket innebar att man lade en sköte som landgård medan den andra bildade en båge runt ena ändan på landgården. Det ena skälet till denna fiskemetod var att strömmingen under vissa tider inte tog garn utan man var tvungen att stänga in den. Det andra skälet var att man ville ha så mycket strömming som möjligt.

Man kunde också lägga en s.k. P-krok, dvs. man lade 1 1/2 sköte rakt ut och den sista halvan böjde man av

mot land. Detta fiske pågick till slutet av juli eller så länge det fanns lekströmming kvar som gick mot land.

I slutet av 1950-talet kom som jag tidigare nämnt nylonet. Man gjorde de första skötarna av spunnet nylongarn. Det visade sig ganska snart att heldragen nylon var mycket bättre och i början av 1970-talet pensionerades de allra flesta bomullsskötarna.

Bomullsskötarna var långa och djupa. Det gällde att få så stor yta som möjligt att fånga strömmingen i. De första nylon-skötarna var av samma storlek. Det visade sig snart att de var betydligt mer "fiskliga" än de gamla bomullsskötarna och man blev tvungen att minska storleken för att överhuvudtaget kunna bärga fångsten. I dag är en normalstor strömmingssköte knappt 1/4 av de gamla bomullsskötarnas storlek.

Nylon-skötarnas "fisklighet" medförde att man inte längre behövde lägga krok för att få en hygglig fångst. I dag har krokfisket i stort sett upphört och i stället lägger man sina skötar rakt ut antingen på grunt vatten — vilket är vanligast under strömmingens lektid — eller på just det djup där man p.g.a. rådande vindar och vattentemperatur förväntar sig att strömmingen skall finnas.

Många har i dag ekolod och de kan direkt se var de skall lägga sina skötar för att få optimal fångst. Det är dock mer intressant att lägga sina skötar efter gamla märken. Om det har blåst en viss vind under ett par dagar, om det är ett visst vattenstånd, samt om tidpunkten på sommaren är den rätta, kan man med mycket stor säkerhet veta att strömmingen finns på en viss plats.

Krokfisket bedrevs på holmarna närmast hemmahamnen, vilket var mycket lämpligt på den tiden man rodde. Den krokplats som låg längst bort var ca en sjömil från hamnen. Man kunde inte gärna ro mycket längre.

När de första motorerna kom omkring tiden för första världskriget förändrades strömmingsfisket radikalt. Man kunde nu bege sig längre ut och man lärde sig från Gotland och Åland att vattentemperaturen hade stor betydelse när det gällde att finna strömmingen. Motorerna och nya innovationer i fisket skapade förutsättningarna för bandfisket.

Strömmingen trivs bäst i ett vattenskikt på ca 8° C. När man hade bestämt sig var man skulle lägga skötarna mätte man vattentemperaturen på olika nivåer. Ibland visade det sig att rätt vattentemperatur var i ytan och då knöt man fast korkpåsar på skötarna så att de skulle flyta. En annan gång sänkte man skötarna fem eller tio meter tills man nådde rätt djup. Det hände ibland att det inte fanns några korkpåsar när båtlaget kom fram till lagnet för upptagning. Korkpåsarna hade antingen sjunkit till följd av stark ström eller av strömming. Arbetet var i båda fallen lika besvärligt, ty "bandlagnen" kunde vara på både 50 och 60 meters djup. Var det lagom med strömming på skötarna blev arbetet med att ta upp dem relativt lättsamt eftersom skötarna då nästan rann in i båten.

Bandfisket efter strömming hade mycket stor betydelse under mellankrigstiden och under andra världskriget. I slutet av 1940-talet minskade strömmingen kraftigt och de varningens ord som de äldre hade uttalat på 1920-talet blev sanna. De äldre sade nämligen att man med bandfisket skulle komma att göra slut på den höstlekande strömmingen. De fick rätt och först nu finns det åter höstlekande strömming.

Bandfisket förekommer numera ytterst sporadiskt och har inte längre någon ekonomisk betydelse längs medelpadskusten.

På vårarna hände det ännu när artikelförfattaren var liten, att man försökte dra not för att få strömming just när isen hade lämnat land. Under 1800-talet var detta ett mycket vanligt sätt att fiska strömming. Numera används noten mest till lax- och sikfiske i Ljungans och Indalsälvens mynningar.

Ett sätt att effektivisera strömmingsfisket under 1950-talet var strömmingsryssjan. Sju båtlag i hamnen gick samman och införskaffade en strömmingsryssja. Detta var före nylonet och redan efter 5-6 år var ryssjan så nedsliten att den inte längre gick att använda. Man avsatte tre av de gamla krokplatserna till strömmingsryssjan där man skulle kunna alternera med den. Första året blev ryssjan en mycket stor succé. Under pingsthelgen kom ett i det närmaste ousinligt stim in i ryssjan och trots att man håvade strömming i ett helt dygn minskade inte tillgången. Till sist fick man sätta in en ring i öppningen så att strömmingen fritt kunde passera igenom. Stämningen i hamnen den helgen kan liknas vid den som uppstod i Bohuslän när sillen gick till i slutet av 1700-talet.

Under 1960-talet kom de första trålarna till Medelpad. Det var fiskarena i Njurunda som försökte sig på detta äventyr. Säsongen var dock alldeles för kort för att man skulle kunna få någon ekonomi på trålningen. På våren kunde man inte tråla eftersom strömmingen då gick så nära land och man inte hade tillstånd att fiska så nära land. På sommaren ägnade man sig mest åt laxfiske och höstsäsongen blev ofta kort eftersom vintern kommer relativt tidigt med isläggnig. Eftersom de flesta trålarna var av trä hade man stora svårigheter med isen. I dag finns det ett par trålare kvar, men med dem bedrivs inte något större fiske.

Jag har redan nämnt att den mesta siken togs i ryssjor

och kittor samt i not under vårarna. I dag fångas den mesta siken på nät. Siken har blivit fritidsfiskarens fisk framför andra. Som tidigare nämnts är numera allt fiske efter sik och strömning fritt för alla.

Den mesta siken fångas vår och höst men även under sommaren kan man få sik. Siken följer strömningen för att äta dess rom och det kan bli betydande fångster efter lekperioderna.

På vårarna när isen hade gått fanns den s.k. issiken. Denna gick in i vikarna och blev ett lätt byte för notdragarna. Man kunde få mycket stora fångster av sik tidigt på säsongen med denna metod.

Genom att slå i vattnet med stavar och lockförsedda käppar eller genom stenkastning kunde man skrämman den fisk som fanns i t.ex. en avstängd vik att fastna i de nät som man lagt över viken. Detta fiske var under långa tider förbjudet men har nu återigen tillåtits. Det är snabbt och effektivt om man vill ha fisk till middag.

Under andra världskriget gick torsken till i Bottenhavet och de flesta fiskarna efter norrlandskusten ägnade sig åt torskfiske. Men omkring 1950 var all torsk borta. Man kunde få någon enstaka småtorsk i slutet av 50-talet och under 60-talet. I slutet av 70-talet kom torsken tillbaka med några osedvanligt rika fångstår. Nu är torsken i stort sett borta igen. Man anklagar de västkustfiskare som kom till Sundsvall och Härnösand för rovfiske, men sanningen är nog den att det inte har blivit någon tillströmning av torsk från Östersjön och att det bestånd som fanns i Bottenhavet antingen har dött av brist på mat eller blivit uppfiskat. Många tror att om torsken inte hade blivit fångad skulle den ha dött p.g.a. matbrist i Bottenhavet. Den mesta torsken togs med nät men även trålning förekom.

Torskfiskets nedgång i Bottenhavet beror också på att torsken inte kan reproducera sig där p.g.a. den låga salthalten. Beståndet av torsk i Bottenhavet är således intimt sammankopplat med torskbeståndet i Östersjön.

Under andra världskriget började man även använda laxlinor. En fiskare bedrev laxlinefiske ända in på 1960-talet. Han fick en del men blev till sist tvungen att sluta.

Laxfiske med drivgarn har varit sällsynt efter medelpadskusten. En av orsakerna till detta är att det är så strömt i farvattnen p.g.a. de stora älvarnas vattenutsläpp.

Det finns en del fritidsfiskare som har börjat använda sig av trolling och några klarar sitt vinterförråd av fisk på detta sätt.

Tekniska förändringar

Den viktigaste förändringen på den tekniska sidan var utan tvekan tändkulemotorn, eller "kultändarn" som man säger efter medelpadskusten. Denna uppfinning innebar att man kunde gå längre ut till havs för att söka efter strömming, bedriva torskfiske och lägga ut laxlinor. Under 1930- och 40-talet for man ofta både tre och fyra timmar rätt ut till havs. Man var på den s.k. Eystrasaltbanken, som är en plåtå som sträcker sig längs bottenhavskusten från Gävle i söder till Kvarken i norr. (Denna plåtå är uppkallad efter forskningsfartyget Eystrasalt som Ostkustfiskarnas centralförbund ägde.)

Nästa tekniska revolution blev den snabba plastbåten. I dag har en fiskare möjlighet att ha redskap på betydligt fler ställen än tidigare då åktiden stod för den mesta delen av arbetstiden. Med en snabbgående plastbåt hinner man vittja alla redskap över nästan hela Sundsvallsbukten på samma tid som det tidigare tog att komma fram

till en enda fiskeplats om den var belägen ett stycke från hemmahamnen. Detta innebär att fisket har blivit mycket mer effektivt.

Man har även försökt förbättra arbetsförhållandena på båtarna. I början av 1800-talet drog man in sina skötar direkt över subandet. Senare kom man på att införskaffa en sidorulle, som gjorde det mycket lättare att dra in skötarna.

Stamrullen innebar en teknisk finess. Med denna behövde man inte längre vara rädd att båten skulle kantra om det var mycket fisk i näten. I dag använder man sig av hydrauliska stamrullar och arbetet har blivit betydligt lättare.

Gemenskapen

I ett fiskesamhälle ställs stora krav på gemenskap. Man måste alltid vara beredd att ge sin granne en hjälpande hand. Denna gemenskap är synnerligen viktig när vädret blir dåligt och det gäller att rädda redskapen. Det hände ofta att man samlades i den största båten och begav sig ut i stormen för att hämta hem skötarna eller laxlinorna. Om någon hade fått för mycket fisk, fanns det alltid en granne som kunde ta hand om de nät som var kvar i sjön.

I det dagliga livet var dock varje båtlag en enhet och man tävlade om att vara "kung". Ena dagen lyckades det för ett båtlag och nästa dag var det ett annat lag som hade den största fiskelyckan.

Alla fiskare hade dock inte tillgång till laxvatten och det uppstod ibland avundsjuka mellan dem som hade laxvatten och dem som var utan. Dessa senare försökte kompensera bortfallet av inkomsterna på lax med att vara mer idoga när det gällde strömmingsfisket.

Efter sekelskiftet började köpmän och tjänstemän i Sundsvall att söka sig till havsbandet på somrarna. Man köpte tomter av bönder eller av kronan och snart hade det ursprungliga fiskesamhället förändrats radikalt.

De flesta fiskarna i det samhälle som artikelförfattaren kommer ifrån bodde på kronoallmanningen och det blev ett "vi"-mot-"dom"-förhållande som ibland tog sig ganska hårda uttryck. Under den tid som fiskarna hade korna med sig till fiskeläget och dessa gick på skogen, dvs. fram till början av 1960-talet, tillspetsades denna antagonism ytterligare. Det var inte alltid så idylliskt som det kan låta med kor, dunket från en fiskebåt, tjärdoft och surströmmingsdoft!

Fram till första världskriget seglade varje fiskare in till Sundsvall med sin last av strömming. Det gällde att komma in till "stan" så tidigt som möjligt på morgonen om man skulle få sin strömming såld till någon av fiskhandlarna i saluhallen eller på fisktorget. Ofta hände det att man på hemvägen fick lämpa hela lasten eller delar därav i sjön.

Detta förhållande blev ohållbart i längden och vid mitten av 1920-talet började man organisera sig i lokala fiskareföreningar men även i en försäljningsförening. Denna tog emot all fisk men kunde däremot inte garantera något minimipris. Många tyckte detta var fel och slutade med fisket och sökte sig till industrierna i stället. Kvar blev endast de mest uthålliga.

Även i dag kan inte fullt pris garanteras för all den strömming som levereras. Fiskförsäljningsföreningens roll har förändrats radikalt under de senaste tio åren. I dag är det mycket lite av den fisk som tas upp som levereras till föreningen och många har gått ur. Den mesta fisken säljs i dag direkt från båtarna. Flera fiskare har byggt upp små butiker där man säljer sin fisk.

Organisationssträvandena ledde också till att man skapade en turlista för stadsturer. På 1930-talet införskaffade man en "fraktbåt" som endast skulle användas vid dessa stadsturer. En av hamnens fiskare upphöjdes till fördelare och han hade varje dag kontakt med Fiskförsäljningsföreningen. Föreningen hade dragit in telefon i en av sjöbodarna och fördelaren fick veta om dagens fångst skulle gå till Sundsvall för avsalu eller till föreningens salteri i Tynderö för saltning. Fördelaren var också den som räknade ut betalningen för föregående veckas leveranser.

Fraktbåten var i drift till mitten av 1950-talet då strömmingsryssjan kom och båten helt enkelt blev för liten för att frakta den fångst som togs upp. I stället blev det lastbilar som förde strömmingen till Sundsvall.

Det fanns dessutom två månglare, dvs. strömmingsförsäljare, som varje dag kom och lastade mellan 250 och 500 kg strömming för avsalu till arbetarna vid sågverken på Alnö och i Skön samt senare till massafabrikerna i Skön och Timrå. En av månglarna kunde vissa dagar sälja upp till 1 000 kg strömming.

Månglarna kom till hamnen vid femtiden på morgonen. Då skulle nattens fångst vara avslagen, uppmätt och sköljd. Detta innebar att fiskarena måste gå upp vid ett-tiden varje natt för att hinna bli klara. Den strömming som levererades till Sundsvall skulle vara på plats före klockan sju för att hinna distribueras till fiskförsäljningsföreningens kunder.

Det vardagliga arbetet

När skötarna var hängda — under bomullsskötstiden hade man ofta 4-6 skötar ute varje natt — blev det en stunds vila för fiskarena. Dagarna gick oftast åt till att la-

ga skötar. Det var alltid några skötar som det blivit revor i och dessa måste genast tas om hand för att inte skadorna skulle bli värre. Vidare skulle man färga skötar, byta laxnät och även göra något nytt redskap om tiden räckte till. För de fiskare som hade jordbruk skulle även detta skötas. I synnerhet under slåttern blev tiden knapp för många.

I slutet av 1950-talet genomgick strömmingsfisket en kris och laxfisket stagnerade. Laxodlingen i Bergforsen vid Indalsälvens mynning hade inte den framgång som man tänkt sig. De flesta i fiskarekåren var då i medelåldern och blev tvungna att söka sig andra arbeten. Många blev byggnadsarbetare och man ägnade sig åt detta arbete i ungefär tio år. När de senare gick i pension började de på nytt med strömmingsfisket, och höll på med detta till mitten av 1980-talet eller så länge krafterna stod bi.

Kvinnornas arbete

Under bondefiskets tid var det oftast kvinnorna och något av de halv vuxna barnen som skötte jordbruket. Männen och drängen samt några av barnen var i fiskeläget.

Det fanns dock alltid några kvinnor i fiskeläget, men de var ytterst sällan med på sjön. Torparna, som oftast hade två kor, flyttade med hela familjen och djuren till fiskeläget varje vår. Dessa kvinnor var, förutom att de skötte sitt eget hushåll, hamnens "gelare", dvs. de som rensade strömmingen.

Före Fiskförsäljningsföreningens tillkomst saltades det stora mängder strömming i fiskeläget varje år och den skulle rensas före saltningen. Detta var kvinnornas och barnens arbete.

Under de tider som det var mycket strömming i farten

gällde det att komma iland så fort som möjligt och buda kvinnorna till hjälp. Här rådde förhållandet "först till kvarn får först mala".

På höstarna drog kvinnorna till skogen och plockade bär. Det var i synnerhet tre kvinnor som gick i skogen varje dag och de kom alltid hem med korgarna fyllda. På hemvägen försökte de locka med sig de tio kor som hade gått på skogen hela dagen. Ibland lyckades de och ibland inte. Korna hade sin egen rytm och varje dag kom de hem strax efter fem. Det hände ofta att de då hade gått 5-6 km hemifrån för att komma åt bete. I mitten av september tog betet slut på skogen. Kvinnorna, korna och barnen flyttade hem till torpen, medan männen blev kvar i hamnen tills isen lagt och man blev tvungen att dra upp båtarna.

I dag deltar kvinnorna på ett helt annat sätt än tidigare i de dagliga fiskerutinerna. De flesta i författarens generation som fiskar är binäringsfiskare och det är nödvändigt att hela familjen deltar i fisket. När jag är på mitt ordinarie arbete är det min fru och mina döttrar som sköter vittjningen av näten.

Fisket i Spikarna i dag

Det finns i dag två licentierade fiskare i Spikarna. De övriga som bedriver någon form av fiske är binäringsfiskare. De flesta av dessa har en eller två finnfällor eller öringskrokar på ägt eller arrenderat vatten. Få av dem bedriver något strömmingsfiske. Laxfisket har således fått ökad ekonomisk betydelse på strömmingsfiskets bekostnad. Orsaken är att laxfisket är lättsammare och man får betydligt kortare arbetsdagar. Det är nästan omöjligt att ha ett fast arbete och bedriva strömmingsfiske men där-

emot går det mycket bra att kombinera fast arbete med laxfiske.

Sammanfattning

Med denna genomgång av fisket i Spikarna under hundra år har jag velat ge en bild av det norrländska fisket och dess utveckling. Det är ingen strikt vetenskaplig uppsats, jag har i stället velat spegla den verklighet som jag har upplevt och hört min far berätta om.

Spikarna som fiskeläge är i dag i stort sett dött. Jag besökte nyligen hamnen. På kvällen var det ljust i endast två av de gamla kokhusen. För 30-40 år sedan rådde det under september och oktober ett intensivt strömmingsfiske och man vaknade varje natt av att "kultändarna" startade. Nu var det tyst.

Det ligger en trälare vid kajen. Det är meningen att den skall ut på strömmings- och torskfiske under hösten men man vet inte hur det blir. Av den äldre yrkesfiskarekåren återstår nu endast fem. Tre av dem orkar inte längre vara på sjön och endast en av dem fanns kvar i hamnen vid mitt besök nyligen (1992).

Den utveckling som Spikarna har genomgått överensstämmer med många andra fiskelägen efter norrländskusten. Den ursprungliga verksamheten har försvunnit och kvar är ett semesterparadis som är befolkat under några korta sommarmånader. Många av de gamla kokhusen har övergått i sommargästernas ägo och endast några få av den gamla yrkesfiskarekårens ättlingar bedriver någon form av binäringsfiske under sommaren.

Recensioner

Bertil Lindberg: Det måste bli annat av, sa' Olof Bergström. Berättelsen om ett märkligt levnadsöde i Sverige och Amerika. Sober Förlag.

Några år in på 1940-talet fick nuvarande kanslichefen på Riksförbundet för trafik- och polio-skadade (RTP), Bertil Lindberg, på godtemplarbiblioteket i sin barndomsstad Malmö tag på en bok av Alfred Kämpe som hette *Olov Bergström och Godtemplarorden*. Den hade kommit ut 1929. Läsningen ledde, kan man säga, till ett livslångt intresse för Olof (Kämpe envisades med att felstava förnamnet) Bergström. Det har nu avsatt sig i en både läsvärd och spännande biografi, tillkommen på lediga stunder och under semestrarna, men utomordentligt väldokumenterad och professionell i utförandet. Skriften har ett klart intresse för alla folkrörelsehistoriskt intresserade i Sundsvall.

I dag är det inte många som vet vem Olof Bergström var. På Kämpes tid var han emellertid en legend inom nykterhetsrörelsen. Det var Olof Bergström som 1879 införde IOGT från Amerika till Sverige. För det kallades han

ofta "den svenska godtemplarordens fader". Han var också en pionjär inom den tidiga baptis-men.

Olof Bergström föddes i Hassela i Hälsingland 1841. I slutet av 1860-talet emigrerade han till USA, men kom tillbaka ett tiotal år senare och blev industriföretagare samtidigt som han introducerade den moderna nykterhetsrörelsen och startade några tidningar. År 1882 återvände Bergström till USA och grundade bl.a. staden Gothenburg i Nebraska. Här skapade han sig på kort tid en betydande förmögenhet och lever fortfarande kvar i medvetandet hos många i delstaten som den mytomspunne svensken Bergstrom/Stromberg.

Snart gick det emellertid utför med den svensk-amerikanska nykterhetsaposteln och entreprenören. Bergström kom helt att svika sin ungdoms ideal, även om det finns en del tidiga utsagor om att det varit litet så och så med IOGT-pionjärens nykterhet även i ungdomsåren. Han började dricka, blev utfattig, sköt sanolikt sin hustrus älskare och slutade sina dagar 1910 i Tennessee efter att bl.a. några år ha

varit bartender i Chicago. Bergströms olycksöde var givetvis väl känt av samtiden. I minneskrönikan i Dawson County Pioneer i Nebraska stod det överslätande: "As a citizen his life here had a dark and bright side, and his friends who knew best can pronounce judgement. With all his misfortunes he was an optimist and was always looking into the future for brighter prospects." Hans svenska och norrländska bakgrund nämndes naturligtvis inte alls i nekrologen.

Olof Bergströms föräldrar, inhysesmannen Nils Johansson Bergström och hans hustru Greta Pehrsson, kom från Lingbo i Bjuråker men bodde i Hassela när sonen Olof föddes. IOGT:s minnessten över grundaren restes dock 1935 i Ländsjö by i Bjuråker.

Vid 15 års ålder lämnade Olof Bergström föräldrahemmet och flyttade till Harmånger. Enligt vissa uppgifter skall han vid mitten av 1850-talet ha varit snickare i Hudiksvall. År 1856 blev han medlem i Sundsvalls baptistförsamling. Församlingen hade bildats året innan vid ett möte hos J. Enarsson i Sidsjö. I november 1857 blev Bergström styrelseledamot. Under hans tid i styrelsen uppfördes ett bönhus, som rymde 600 personer. Den

första predikan i detta hölls den 13 januari 1860.

Av de dokument som Lindberg gått igenom framgår att Bergström var kolportör åt baptisterna i Sundsvall 1860-1866. År 1865 genomgick han predikantskolan i Sundsvall. Att sundsvallsförsamlingens missionsfält var vitt framgår av ordföranden O. Engbergs berättelse vid tionde årsmötet 1866: "Fältet för verksamheten är vidsträckt. Det sträcker sig från Hudiksvall till Haparanda, ifrån Östersjöns gräns till Norge, ja, till och med något in i detta land, och flere bref hafva ingått med begäran om vår verksamhets utvidgande derstädes. Det har äfven gjorts anhållan, att vi skulle sända någon predikant till Finland. Alltså är fältet för vår verksamhet ganska stort och behofven öka sig mer och mer."

I slutet av 1865 begav sig Olof Bergström på missionsresa till Norge. Han skriver själv härom: "For sedan över till Norge, varest jag rönte ett vänligt mottagande av därvarande vänner samt hade förmånen att även här kungöra Hans dygd, som kallat mig från mörkret till sitt förunderliga ljus. Den 4:e januari lämnade jag Norge och for nästan direkt till Östersund varest jag nu är och varest jag skrivit dessa rader."

Med tanke på att de norska predikanterna Peder Talaksen och Niels Taansberg kom att spela en viss roll under sundsvallsstrejken 1879 är det intressant att konstatera att baptisterna i Sundsvall missionerade i Norge redan ett femtontal år tidigare. Förhållandet kastar intressant ljus över kulturkontakter och spridningsvägar i Mittnorden under industrialismens inledningskede.

Bergströms rykte som talare spred sig snart och han kom att sträcka ut sina turnéer till Mellansverige och Göteborg. I Eskilstuna Baptistförsamlings 30-årsberättelse 1896 har Lindberg funnit en karakteristik av Bergström som talare: "Bergström var god talare och tillika fylld av nit och allvar. Hans åhörare var till en början få. Men snart blef det känt vida omkring att en baptist predikade i Eskilstuna och då kom folk resandes långa vägar för att höra den underlige mannen."

Som kolportör och missionär fick Bergström 25 kronor i månaden av församlingen. Dessutom utbetalades ett slags traktement på 75 öre om dagen. Församlingen stod vidare för Bergströms läkarräkningar. Den 13 maj 1864 köpte man också in en rock åt sin framgångsrike mis-

sionär för 47 riksdaler och 7 öre.

Då och då stötte Bergström på andra resetalare, som varit i USA och kunde berätta om religionsfriheten där. I samband med en predikoresa till Göteborg mognade ett utvandringsbeslut fram och 1869 emigrerade Bergström till USA. Under sitt första återbesök i det gamla landet sommaren 1877 hade Bergström redan fått ihop så mycket pengar att han, enligt Sundsvalls-Posten, kunde investera i några företag i sundsvallsdistriktet. Hans intresse för att på allvar ta itu med nykterhetssaken skall ha väckts under detta sundsvallsbesök. För en journalist på tidningen Nya Norrlänningen gav han 1896 denna föga smickrande beskrivning av nykterhetsläget i Sundsvall åren före strejken: "Det är allmänt bekant att man söp ohejdadt i Sundsvall under 'den gamla goda tiden'. När herr Bergström en tid uppehöll sig härstädes, festade man som vanligt och han drogs in i de glada lagen. Han tog sitt första glas punsch, då en af stadens mest framstående män proponerade brorskål med honom, och sedan följde många brorskålar med våra grosshandlare och många glas ej endast av punsch, utan af champagne och allt möjligt. Minnet af detta stän-

diga festande följde B. till Amerika; han kunde inte gilla ett sådant lif, och nästa gång han reste hem till Sverige, skedde det för att arbeta för nykterhetssaken." Möjligen skulle man kunna uttrycka det som så: utan fylteriet bland patronerna i Sundsvall skulle vi inte ha fått någon godtemplarorden i Sverige!

Olof Bergström kom att besöka Sundsvall flera gånger under sina sverigevistelser. År 1884 gifte han sig med en flicka från Hässjö.

Bertil Lindbergs fascinerande bok ger anledning till många reflektioner. En närliggande är givetvis att Olof Bergström, i sin förening av förkunnare och företagare, var en sorts Elmer Gantry-typ. Han är också en exponent för de enorma möjligheter som emigrationen kom att skapa för hundratusentals svenska ungdomar, som annars skulle ha framlevt sina liv på det dåtida Fattigsveriges hårda villkor. Boken om hasselapojken, som efter några år i Sundsvall blev ledande nykterhetsapostel i Sverige och stadsgrundare i USA, förtjänar att läsas av många.

Lars-Göran Tedebrand

Sven Hartelius: Hans Strijk. Landshövding i Härnösand 1645-1653. Skrifter utgivna av Sundsvalls kulturnämnds förlagskommitté 5. Stockholm 1992.

Ingenjör Sven Hartelius har varit verksam som rektor och lärare i naturvetenskapliga ämnen i olika skolor i Sundsvall. Efter pensioneringen har han med framgång ägnat sig åt lokalhistorisk fritidsforskning. År 1983 gav han ut en uppmärksamrad bok om Skarpe udds fiskelagare. Han har också lagt ner mycket möda på att ta fram Medelpads fornstrandskartor.

Under arbetet med fiskeskriften stötte Hartelius i Barsvikens fiskarkapell strax söder om Härnösand på ett porträtt av en okänd herreman från 1600-talet. Lokalbefolkningen kunde inte ge besked om vem målningen föreställde. Efter åtskilligt detektivarbete kom Hartelius fram till att porträttet föreställde landshövding Hans Strijk. Sannolikt är det en kopia av ett nu förkommet originalporträtt, utfört av konterfejaren Erik Hansson Brunek, verksam i Härnösand på 1650-talet. Upptäckten ledde till ett djupgående intresse för Strijk och har nu avsatt en utmärkt liten skrift om 1600-tals-

hövdingen. Den bygger på en ganska omfattande arkivinventering i lokala och centrala arkiv och är njutbart illustrerad med samtida kartor, porträtt och faksimilåtergivningar av korrespondens m.m. Flera av kartorna har ritats av författaren.

Redan 1588 började ståthållarna på de kungliga slotten att kallas för landshövdingar. Först genom 1634 års regeringsform blev deras ämbetsuppgifter närmare fastställda. De skulle "hava ögat på justitien, krigsväsendet, sjöstaten, lantregeringen och räntorna", dvs. skatterna.

Hans Strijk, som var av tysk-baltisk härkomst, var under åtta år landshövding över det kortlivade Härnösands län, som bestod av Jämtland, Medelpad och större delen av Ångermanland. I likhet med den tidens höga ämbetsmän var han även krigare och storgodsägare. Han hade deltagit i flera kampanjer på kontinenten. Huvudegendomen var Skogs-Ekeby i Västerhaninge socken strax söder om Stockholm. Men Strijk hade också gårdar på flera andra håll i Mellansverige, åtskilliga donerade av drottning Kristina. Det var på den här tiden, strax före reduktionen, som adelns godsinnehav var som störst.

Det var ingen lätt uppgift

Strijk ställdes inför när han utnämndes till landshövding i Härnösand. Jämtland skulle införlivas med riket och landsdelen var fattig. De nygrundade städerna Sundsvall och Härnösand var knappast mer än fiskarbyar. Lite uppgivet konstaterade Strijk att borgarna "föda sigh mest medh fiskiande och när det slår fel sitia dee i stoor eländighet och fattigdom".

Men Strijk tog snabbt ett fast grepp om händelserna. Försumliga fogdar, borgare och bönder hölls efter. Han avsatte postmästaren i Sundsvall och varnade postbönderna att inte följa bestämmelserna i 1636 års postordning. De fick inte "fördrijsa posten eedt öijneblek". Och när borgarna i Sundsvall dröjde med att flytta stadens centrum från åkroken enligt Tessins stadsplan ingrep Strijk med kraft. Bl.a. bötfälldes förre borgmästaren och riksdagsmannen Sten Michelson. Landshövdingen sökte också främja Sundsvalls utveckling genom att temporärt förbjuda marknaderna i Torp och Borgsjö.

Strijk ställde sig dock inte alltid på borgarnas sida. Att landshövdingens porträtt hänger i Barsvikens fiskarkapell beror på att han 1646 stödde fiskebönderna i Häggdånger under en tvist

med fiskerskapen i Gävle och Härnösand. Byamännen tillerkändes rätt att efter eget skön utarrendera sina fiskerättigheter. För Strijk var det helt uppenbart att bönderna ägde den primära fiskerätten. Han skrev att "ingen sig fördrista på Rogstad och Skedoms ägor att fiskia ut-han rätte ägandes tillstånd, lof och minne; den der warder beslagen härmot äganden af egen wilia någon orätt tillfoga, skall efter Lag straffad blifwur[!]".

Författaren har funnit ytterst få privatbrev av Strijks hand. Ett sådant är från 1652 och riktat till ärkebiskopen. Recensenten tolkar detta brev på ett annat sätt än Hartelius. Inledningens "huusfru" skall med all sannolikhet läsas som "hustru" och inte som "husfru". Vad Strijk ber om i brevet är nämligen något i 1600-talets Sverige mycket ovanligt; skilsmässa ("åtskilnadh och perpetuum divortium") från sin hustru Britta Skytte. Hon anklagas för att redan under Strijks tid vid armén i Tyskland ha varit otrogen ("hafft för omgenge outsläckeligh kärleeks bränn och olofligh wenskap") med en bonde Erich Persson.

Britta Skytte tillhörde emellertid den svenska högadeln och Strijk var inflyttad lågadel. Ärkebiskop och konsistorium fäste

tydligt inte något avseende vid Strijks anklagelser. När Strijk avled året efter inlagan inbjöd Britta Skytte rikskanslern Axel Oxenstierna att närvara vid begravningen i Ridderholmskyrkan för att därigenom bevisa "sahlig liket den yttersta tiest".

Hartelius avslutar sin i övrigt så förtjänstfulla skrift med en malplacerad jämförelse mellan Strijks och förre landshövdingen Bertil Löfbergs ämbetsåligganden. Den borde ha utgått. Strijks och Löfbergs kalendarier är sannolikt lika "svarta". Men där stannar jämförelsen. Dagens landshövdingekar rekryteras bland avdankade politiker, fackpampar och centralbyråkrater, som stannat i karriären. Åliggandena är främst representativa. Mannen på gatan har svårt att på rak arm namnge våra landshövdingar. Annat var det förr. Landshövdingen hade makt och myndighet och kallades regelbundet till Stockholms slott för att stå till svars för sitt fögderi. Efter Gud och konungen kom landshövdingen.

Lars-Göran Tedebrand

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 24 mars 1993

Ca 75 medlemmar deltog i årsmötet i hörsal F i Humanisthuset, Umeå universitet.

Efter stadgeenliga förhandlingar där styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs beviljades styrelsen ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret. Till styrelse för det kommande året valdes:

Ordförande:	Lars-Göran Tedebrand
Vice ordförande:	Tore Nilsson
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Jan Nilsson
Vice sekreterare:	Kurt Genrup
Redaktör:	Lars-Erik Edlund
Klubbmästare:	Astrid Lundgren
Övriga ordinarie ledamöter:	Dan Bäcklund Bertil Marklund

Revisorerna Teo Sundin och Rolf Hedquist omvaldes liksom revisorssuppleanterna Tom Ericsson och Daniel Lindmark. Valberedningen bestående av Evert Baudou, Sigurd Fries och Holger Sjöstedt omvaldes.

Årsmötet beslöt enligt ordförandens förslag att årsavgiften skall vara oförändrad, 100 kr.

Ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till förre skoldirektören Simon Johansson, Taveljö. Ordföranden läste upp prismotiveringen samt överlämnade pris och blommor.

Efter avslutade förhandlingar presenterade en panel temat "Växtnamn i Västerbotten". I panelen satt professor Sigurd Fries, förste arkivarie Jan Nilsson, universitetslektor Olof Rune och fil. mag. Margit Wennstedt.

Avslutningsvis samlades sällskapet till ett enkelt samkväm.

Vid protokollet
Jan Nilsson

Innehåll

ÅSA KARLSSON: Kvinnor i Gävle rådstugurätt på 1630-talet	1
ALF UDDHOLM: Gävle skola och Uppsala möte 1593	16
CURT CARLSSON: Nicolaus Bothniensis	35
LEIF GRUNDBERG: "Medh sitt skuthlagh ifrå Gäfle till Hernösand"	47
GUNNAR LARSSON: En småskollärarynnas intryck av folket i västra Hälsingland runt sekelskiftet 1900	58
ANDERS NORBERG: Fisket efter norrlandskusten 1865-1992	73
RECENSIONER	91
PROTOKOLL	97